

SURİYE, HALEP, MUSUL, ZOR VE URFA BÖLGELERİNDE ERMENİLERE YÖNELİK İSKÂN UYGULAMALARI (1915-1917)*

(RESETTLEMENT PRACTICES IN SYRIA, ALEPPO, MOSUL, ZOR AND
URFA TOWARDS ARMENIANS (1915-1917))

Yrd. Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL

Atatürk Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı

e-mail: mevlutyuksel@atauni.edu.tr

Öz: *Bu makalede Sevk ve İskân Kanunu'na tabi tutulan Ermenilerin yeni yerleşim yerleri olan Suriye, Halep, Musul, Zor ve Urfa gibi bölgelere ulaşmaları ve bu kapsamda Osmanlı Devleti tarafından yürürlüğe konulan uygulamalar değerlendirilmiştir. Giriş kısmında iskân bölgelerine ulaşan Ermeni nüfusu hakkında bilgiler verilmektedir. Bu makalede ayrıca Osmanlı Hükümeti tarafından yayımlanan tebligat ve talimatnameler doğrultusunda iskân edilen Ermenilerin, istirahatlerinin teminine, iâşe ve barınma ihtiyaçlarının karşılanmasına, can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına yönelik uygulamalar değerlendirilmiştir. Makalede Ermenilerin hayatlarını idame ettirebilmeleri için gerekli ihtiyaçlarını karşılanmaları, kadın ve çocuklarının daha iyi şartlara kavuşturulmaları ve salgın hastalıklardan korunmaları gibi hususlar dâhilinde alınan önlemler ve yürürlüğe konulan uygulamalar incelenmiştir.*

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Ermeniler, iskân, Suriye, Halep, Musul, Zor, Urfa, talimatname.*

Abstract: *This article analyzes the arrival of Armenians who were subjected to the Relocation and Resettlement Law to their new settlement areas such as Syria, Aleppo, Mosul, Zor, Urfa, and practices by the Ottoman State within this context. The introduction part of the article provides information about the Armenian population that arrived to their new places of settlement. Furthermore, the article analyzes practices to*

* Bu çalışma, yazara ait *Vilâyet-i Şarkıyye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları (1915-1917)* adlı doktora tezinden üretilmiş olup, 18-19 Nisan 2015 tarihinde Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM) tarafından düzenlenen "Emperyalizm ve Ermeni Meselesi" adlı Sempozyumda "Suriye'de Ermenilere Yönelik İskân Uygulaması" başlığıyla sunulan ve yayımlanan bildiri metninin düzenlenmiş, yeniden gözden geçirilmiş şeklidir.

ensure the comfort, to meet the food and accommodation needs, and to ensure the safety of the lives and properties of Armenians who were resettled in accordance with communications and instructions issued by the Ottoman Government. Measures and practices with regard to issues such as meeting of the needs of Armenians necessary for them to maintain their livelihoods, provision of better conditions for women and children, and their protection from infectious diseases are also studied in this article.

Keywords: *Ottoman Empire, Armenians, resettlement, Syria, Aleppo, Mosul, Zor, Urfa*

GİRİŞ: Sevk Edilen ve İskân Bölgelerine Ulaşan Ermeni Nüfusu

Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanışıyla ilgili olarak üzerinde en çok tartışılan konuların başında sevk ve iskân edilen Ermenilerin nüfusu meselesi gelmektedir. Gerek yerli ve gerekse yabancı kaynakları referans alan birçok eserde konu hakkında farklı ve birbirleriyle çelişen rakamlara rastlanmaktadır. Bu durumun ortaya çıkışında I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti tarafından derli toplu bir nüfus istatistik çalışmasının yapılmamış olmasının etkili olduğu düşünülebilir. Çünkü sevk ve iskân edilen Ermeni miktarı ile ilgili resmi kayıtlar, daha çok yerel idarecilerin rapor nitelikli yazılarından müteşekkil ve dağınık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen uygulamaların Osmanlı Devleti'nin denetiminde gerçekleştirildiği hususu göz önüne alındığında bu konudaki en güvenilir verilerin yine Osmanlı kayıtlarından elde edilebileceği gerçeğini ortaya koymuştur.¹

Sevk edilen Ermenilerin miktarı ile ilgili derli toplu ilk bilgiler, sevk ve iskân uygulamaları konusunda önemli bir çalışma yapmış olan Yusuf Halaçoğlu tarafından ortaya konulmuştur. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* adlı eserinde Osmanlı kayıtları ışığında sevkîyat öncesinde Rus işgaline düşen Van ve Bitlis vilâyetleri hariç, Vilâyât-ı Şarkıyye'den² sevk edilen toplam Ermeni sayının 212.500 kişi olduğunu kaydetmiştir.³ Fakat ortaya çıkan yeni belgeler ışığında yapılan çalışmalarla farklı rakamlar ortaya çıkmıştır. Mesela Murat Bardakçı'nın yayınladığı Talat Paşa'nın kayıtlarında yine Rus işgaline düşen ve bu yüzden Ermeni sevkîyatının yapılamadığı Van vilayeti hariç Vilâyât-ı Şarkıyye bölgesinden sevk olunan tüm Ermeni miktarının 514.978 olduğu aktarılmıştır.⁴

Osmanlı arşiv kayıtlarında farklı rakamlar içeren belgeler de ortaya çıkmıştır. Örneğin sevkîyatın başlamasından önce hazırlandığı anlaşılan ve tüm

1 Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2005, s. 247.

2 Vilâyât-ı Şarkıyye, tabiri, ilk kez 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında kullanılmıştır. Söz konusu antlaşmalarla uluslararası bir boyut kazanan Ermeni sorunuyla gündeme gelen bu tabir, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarından itibaren Sivas, Erzurum, Mamûretülaziz (Elazığ), Bitlis, Diyarbekir ve Van vilâyetlerini kapsayan coğrafi bölge için kullanılmıştır. Bu dönemde "*Vilâyât-ı Şarkıyye Bölgesi*" için batı diplomasisinde altı doğu vilâyeti anlamındaki "*Vilâyât-ı Sitte*", büyük Ermenistan hayalleri doğrultusunda Osmanlı Devleti aleyhine yürütülen propaganda faaliyetleri kapsamında ise "altı Ermeni vilâyeti" anlamındaki "*The Six Armenian Vilayets*" gibi tabirleri de kullanılmıştır.

3 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Yayınları Ankara 2001, s. 74-75. Halaçoğlu, tüm mahallerden sevk edilen Ermenilerin toplam nüfusunu ise 438.758 olarak vermiştir. Bkz. aynı eser, s. 76.

4 *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi Sadrazam Talât Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususî Yazışmalar* (Yayına Hazırlayan: Murat Bardakçı), Everest Yayınları, İstanbul 2009, s. 77. Talât Paşa'nın kayıtlarına göre tüm Osmanlı ülkesinden sevk olunan Ermeni nüfusu ise 924.158'dir (Bkz. Aynı eser, s.77).

vilâyetlerdeki Ermeni nüfusu ile sevk edilmesi düşünülen Ermenilerin sancak ve kaza bazında ayrıntılı bilgisini içeren bir belgede sadece Diyarbakir ve Mamûretülaziz (Elazığ) dışında Bitlis, Erzurum ve Sivas vilâyetlerinden sevki kararlaştırılan Ermeni nüfusunun 281.592 kişi olduğu kaydedilmiştir.⁵ Bununla birlikte tüm sevkiyat boyunca Ermenilerin ayrıldıkları ve vardıkları yerlerdeki nüfusları hakkında vilâyetlerden hükümet merkezine gönderilen yazı veya raporlara göre oluşturulan bir tabloda 1916 yılı sonlarına kadar Van vilayeti hariç Vilâyât-ı Şarkıyye'den gönderilen Ermeni nüfusunun 413.084 olduğu ortaya çıkmıştır. Söz konusu tabloda sevk edilen ve yerinde bırakılan Ermenilerin vilâyetlere göre dağılımları şu şekildedir:

Vilâyet	Sevk Edilen Ermeni Sayısı	Kalan Ermeni Sayısı
Bitlis	50.000 ⁶	1587 ⁷
Diyarbakir	56.000	200 ⁸
Erzurum	120.000 ⁹	588 ¹⁰
Mamûretülaziz	51.000 ¹¹	4.000 ¹²
Sivas	136.084 ¹³	8.144 ¹⁴
TOPLAM	413.084	14.519

- 5 Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör No (Kls.) 361, Dosya No (Dos.) 1445, Fihrist No (Fih.) 001-006 (7,8). Sevkten önce tüm vilâyetlerdeki Ermeni nüfusunun 987.569 olarak verildiği bu belgede sevkiyat yapılan Ankara, Adana, Hüdâvendigâr, Diyarbakir ve Mamûretülaziz vilâyetleri ile Eskişehir, Karesi, Karahisâr-ı Sâhib, Kayseri ve Niğde sancakları hariç olmak üzere diğer yerlerden sevki düşünülen Ermeni nüfusunun 413.067 kişi olduğu kaydedilmiştir. (Bkz. Aynı Belge).
- 6 Bu rakam, Bitlis valisi Mustafa Bey tarafından 27 Haziran 1915 tarihinde Dâhiliyye Nezâreti'ne yazılan bir rapordan tahmini olarak çıkarılmıştır. Raporun içeriğinden Bitlis vilâyetindeki toplam Ermeni nüfusunun yaklaşık 109.900 civarında olduğu anlaşılmıştır. Fakat yine bu raporda Muş'un Bulanık kazasındakilerin tamamı ile vilâyetin diğer bazı bölgelerindeki bir kısım Ermenilerin firar ederek Rus ordularına katıldığı veya aşiretlerin taarruzlarına uğradığı da belirtilmiştir [Bkz. Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivleri (BOA), Dâhiliyye Nezâreti Şifre Kalemî (DH. ŞFR), Dosya No. 477, Belge No: 43 (477/43)]. Bundan yaklaşık bir ay sonra, 29 Temmuz 1915'te Bitlis valiliğinden Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderilen bir başka raporda ise harbin başlangıcından raporun yazıldığı tarihe kadar isyanlar, çatışmalar ve salgın hastalıklar gibi sebeplerden ötürü vilâyet dâhilinde yaklaşık 50.000 Ermeni'nin öldüğü bilgisi verilmiştir (Bkz. BOA, DH. ŞFR, 481/80). Her iki rapordan hareketle Bitlis vilâyetinin muhtelif yerlerinden firar ederek dağlarda çetecilik yapan yaklaşık 10.000 Ermeni'nin ordu birlikleriyle girdikleri müsademeler veya aşiretlerinin taarruzları sonucunda öldüğü, en az 60.000 Ermeni'nin Rus ordusu saflarına katıldığı, yaklaşık 50.000 Ermeni'nin ise sevk edildiği sonucuna ulaşılması mümkündür. Bu yüzden bu tabloya Bitlis vilâyeti dâhilinden sevk edilen Ermeni miktarı 50.000 olarak kaydedilmiştir.
- 7 Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivleri (BOA), Dâhiliyye Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti 2. Şube Kalemî (DH. EUM. 2. Şb), 74/37 (3 Kasım 1916).
- 8 BOA, DH. ŞFR, 486/89 (31 Ağustos 1915). Bu rakamlar Diyarbakir Valisi Reşid Bey tarafından tahmini olarak verilmiştir.
- 9 BOA, DH. ŞFR, 481/66 (28 Temmuz 1915). Erzurum Valisi Tahsin Bey, yazdığı bu raporda vilâyetten sevk edilen Ermenilerin toplam sayısının 110.000 ila 120.000 arasında olduğunu kaydetmiş, kesin bir

Suriye, Halep, Musul, Zor ve Urfa Bölgelerinde Ermenilere Yönelik İskân Uygulamaları (1915-1917)

Sevk edilen ve İskân bölgelerine ulaşan Ermeni miktarı hakkında yabancı arşiv belgelerinde de önemli bilgilere rastlanmıştır. Halep'teki Amerikan Konsolosu Jesse J. Jackson, 8 Şubat 1916'da Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya gönderdiği bir raporunda Osmanlı Hükümeti tarafından sevk edilmiş olup, iskân bölgelerine gelen Ermeni nüfusunun toplam 486.000 kişi olduğunu kaydetmiştir.¹⁵ Jackson, bu tarihlerde gönderdiği tüm raporlarda aynı rakamı vermiştir. Bununla birlikte Suriye'deki kamplarda bulunan Ermenilere yardım etmek amacıyla faaliyet gösteren *American Comittee For Armenian and Syrian Relief (ACASR)* adlı misyoner kuruluşunda çalışan Dr. J. K. Marden de 14 Haziran 1917 tarihli bir raporunda Jackson'un rakamını vererek 1916 yılı Şubat ayında kamplarda 486.000 Ermeni'nin yardım aldığı bilgisini vermiştir.¹⁶ Fakat burada şu hususu da belirtmek gerekir ki; yukarıda da bahsedildiği gibi bu raporlardaki 486.000 rakamı 1916 yılı Şubat ayına aittir. Sevk uygulamasının 1917 yılı ortalarına kadar devam ettiği düşünüldüğünde iskân bölgesine ulaşan Ermeni sayısının sonradan artmış olacağı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Nitekim sonraki tarihlerde yazılan raporlarda bunu görmek mümkündür. Mesela yine Dr. Marden, 3 Temmuz 1916 tarihli başka bir raporunda, İstanbul'dan alınan bilgilere istinaden sevke tabi tutulan toplam Ermeni nüfusunun 600.000 ila 800.000 arasında olduğunu kaydetmiştir.¹⁷ Marden'in 600.000 rakamı 2 Ağustos 1916'da Alman-Ermeni Cemaati Başkanı Stiert tarafından hazırlanmış olan el ilanındaki rakamla da örtüşmektedir. Stiert, Ermeniler için yardım talebinde bulunmak amacıyla hazırladığı el ilanında iskân yerlerindeki toplam Ermeni nüfusunun 600.000 olduğunu kaydetmiştir.¹⁸

---

rakam vermemiştir. Bu yüzden tabloda Tahsin Bey'in verdiği aralığın üst sınırı olan 120.000 rakamı esas alınmıştır.

- 10 Bu rakam, 6 Ocak 1916'da Vali Tahsin Bey tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen bir şifre telgraftan alınmış olup, Erzincan sancağında müteferrik surette kalan Ermeni nüfusunu göstermektedir. Şifrede vilâyet merkezinde Katolik Ermenilerden 5 hane kaldığı da kaydedilmiştir. Bkz. BOA, *DH. ŞFR*, 504/54.
- 11 BOA, *DH. ŞFR*, 479/99 (12 Temmuz 1915); BOA, *DH. ŞFR*, 489/84 (18 Eylül 1915). Mamûretülaziz Valisi Sabit Bey'in Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği bir rapordan alınan bu rakamlar tahminidir.
- 12 BOA, *DH. ŞFR*, 489/84; BOA, *DH. EUM. 2. Şb*, 68/84 (18 Eylül 1915).
- 13 BOA, *DH. ŞFR*, 491/34; BOA, *DH. EUM. 2.Şb*, 68/84 (28 Eylül 1915).
- 14 Muhtemelen bu rakama başka yerlerden gelenler de dâhildir. BOA, *DH. ŞFR*, 497/35; BOA, *DH. EUM. 2. Şb*, 73/63 (13 Kasım 1915); BOA, *DH. ŞFR*, 503/4 (27 Aralık 1915).
- 15 *National Archives and Records Administration of the United States (NARA), Record Group (RG) 59/867.48/271*; Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 249; *United States Official Documents on The Armenian Genocide*, Vol. I: The Lower Euphrates (Compiled and Introduced by Ara Sarafian), Watertown, Massachusetts 1993, s.112-113.
- 16 *NARA*, RG 84 Box 19. No: 414'den nakleden, Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 249.
- 17 *NARA*, RG 59/867.4016/292; Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 250-251.
- 18 Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 251.

Bununla birlikte Sevk ve İskân Kanunu'na tabi tutulan Ermeni nüfusu hakkında oldukça abartılı rakamlara da rastlanmıştır. Bunlardan birisi Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulandığı zaman bölgede bulunun Alman misyoner Johannes Lepsius tarafından ortaya atılmıştır. Lepsius, Osmanlı Devleti'ndeki tüm Ermeni nüfusunun 1.845.450, sevk edilen toplam Ermeni nüfusunun ise 1.396.350 olduğunu ileri sürmüştür.¹⁹ Diğer taraftan Karl Meyer ve Tessa Hoffman gibi Ermeni veya Ermeni iddialarını destekleyen yazarların da abartılı rakamlar kaydettiği görülmüştür.²⁰ Bunların aksine 1919'da bağımsız bir Ermeni devleti için sosyo-demografik incelemelerde bulunmak üzere Anadolu'ya gelen Amerikalı General James G. Harbord, hazırladığı raporunda Suriye bölgesine sevk edilen ya da sözde katledilen Ermeni sayısının 500.000 ila 1.000.000 arasında olduğunu telaffuz edildiğini fakat genelde 800.000 rakamının verildiğini kaydetmiştir.²¹ Harbord'un verdiği bu sayı Osmanlı kaynaklarından derlenen verilere oldukça yakındır. Aynı tarihlerde Paris Barış Konferansı'na katılan Ermeni Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa da Fransa Dışişleri Bakanı'na gönderdiği 11 Aralık 1918 tarihli bir raporunda Osmanlı Hükümeti tarafından sevk edilen toplam Ermeni nüfusunun 600.000 ila 700.000 arasında olduğunu belirtmiştir.²² Boghos Nubar Paşa'nın verdiği bu rakamların beklenmedik bir şekilde Osmanlı kayıtlarına yakın olmasının nedeni Paris Barış Konferansı'nda Ermeniler için talep edilen self-determinasyon hakkı için sağlam bir zemin oluşturma gayretidir. Fakat Ermeniler veya onlara yakın çevreler tarafından sonraki dönemlerde yapılan çalışmalarda yeniden eski bakış açısına dönülerek sevk edilen/sözde katledilen Ermenilerin sayısı yeniden abartılı rakamlarla gösterilmeye başlanmıştır. Ermeni yazar Raymond Kevorkian'ın başlangıcından 1915 yılı sonlarına kadar iskân bölgesine ulaşan Ermeni nüfusunun toplamda 880.000 olduğunu kaydetmesi²³ bunun örneklerinden birini teşkil etmiştir.

19 Lepsius, firar edenlerin 244.400, sevk tabi tutulmayan veya bir şekilde kurtulanların, 204.700 ve hayatta kalanların ise 150.000-200.000 kişi olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918 Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Der Tempelverlag, Potsdam 1919, s. LXV.

20 Karl Meyer, *Armenien und die Schweiz Geschichte der Schweizerischen Armenierhilfe Dienst An Einem Christlichen Volk*, Herausgegeben vom Bund Schweizerischer Armenierfreunde im Blaukreuz, Verlag Bern 1974, s. 104; Tessa Hoffmann, "German Eyewitness Reports of the Genocide of the Armenians 1915-1916", *A Crime of Silence The Armenian Genocide*, The Permanent Peoples' Tribunal Preface by Pierre Vidal-Naquet, Cambridge (USA), 1985, s. 83.

21 James G. Harbord, *Conditions in the Near East Report of the American Military Mission to Armenia*, US Congress Edited Session, Senate, Document No. 266, Government Printing Office, Washington 1920, s. 7.

22 Bilâl N. Şimşir, *The Deportees of Malta and the Armenian Allegations*, Ministry of Foreign Affairs, Ankara 2003, s. 49.

23 Raymond H. Kevorkian, *The Armenian Genocide A Complete History*, I.B. Tauris, New York 2011, s. 630.

Tüm bu farklı rakamlara rağmen sonuç olarak burada şunu ifade etmek gerekir ki, sevk ve iskân edilen Ermenilerin sayısına ilişkin kesin veriler içeren bir bilgi kaynağı bulunmamaktadır. Ermeni çevreler tarafında ileri sürülen abartılı rakamlar karşısında derli toplu olmasa dahi en doğru ya da buna yakın verilerin yine Osmanlı Devleti'nin kendi kayıtlarından elde edilebileceği mutlak bir gerçektir. Dolayısıyla gerek bu gerçekten ve gerekse yukarıda verilen bilgilerden hareketle; yaklaşık 500.000'i Vilâyet-i Şarkıyye bölgesinden olmak üzere Osmanlı ülkesinden sevk edilen toplam Ermeni nüfusunun 700.000 ile 800.000 civarında olduğu, bunun yaklaşık 500.000'inin iskân yerlerine vardığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte sevke tabi tutulmasına rağmen iskân bölgesine varamayan Ermenilerin büyük bir kısmının ya sevkten hemen öncesinde ya da sevk esnasında firar ederek başka ülkelere gittikleri, geriye kalanların ise ya salgın hastalıklara yakalanmak veya eşkıya taarruzlarına uğramak suretiyle hayatlarını kaybettikleri bilinmektedir.²⁴

1. İskân Uygulamaları

1.1. İâşe ve Barınma İhtiyaçlarının Karşlanması

Osmanlı Hükümeti tarafından gerek sevkîyat ve gerekse iskân esnasında Ermenilerin iâşe ve istirahatlerinin sağlanmasına oldukça önem verilmiştir.

24 Osmanlı ülkesinden sevk edilen Ermenilerin miktarı hakkındaki tartışmalarda bazı hususların göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bunlardan ilki belki de en önemlisi Ermenilerin sevk esnasında başka bölge veya ülkelere göç etmiş olmasıdır. Kafkasya ve İran, Ermenilerin en çok göç ettiği yerlerin başında gelmektedir. Çeşitli kaynaklarda ve araştırma eserlerinde sevk ve iskân uygulamaları esnasında Kafkasya'ya göç eden Ermenilerin sayısı 110.000 ile 300.000 arasında gösterilmiştir. Bir diğer önemli husus ise salgın hastalıklar ve aşiretlerin taarruzları sonucu çok sayıda Ermeni'nin hayatını kaybetmiş olduğudur. Bu dönemde başta Kafkasya ve İran olmak üzere çeşitli ülkelere göç eden ve çeşitli sebeplerden ötürü hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı hakkında detaylı bilgi için bkz. Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s.247-257; Hikmet Özdemir-Kemal Çiçek-Ömer Turan-Ramazan Çalık-Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 5-50; Richard G. Hovannissian, *Republic of Armenia The First Year, 1918-1919*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1974, s. 126-127; Justin McCarthy, "The Population of The Ottoman Armenians", *The Armenians in the Late Ottoman Period*, The Grand National Assembly of Turkey, Ankara 2001, s. 65-85; Bilâl N. Şimşir, *The Deportees of Malta and the Armenian Allegations*, Ministry of Foreign Affairs, Ankara 2003; William Linn Westermann, "The Armenian Problem and the Disruption of Turkey" *What Really Happened at Paris The Story The Peace Conference, 1918-1919 by American Delegates* (Edited by Edward Mandell House-Charles Seymour, Lerr. D.), Charles Scribner's Sons, New York 1921, s. 176-203; Richard G. Hovannissian, "The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East", *Middle East Journal*, Vol. 28, No. 1, Winter 1974, s. 19-32; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey A Disputed Genocide*, The University of Utah Press, Utah 2005, s. 221-245; MD. Karajian, "A Booklength Research Special: An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918", *The Armenian Review*, Vol. 25, Number 4 (Winter 1972), s. 3-44; Ramazan Çalık-Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2006, Sayı 16, s. 205-228; Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 244-250; Tevfik Sağlam, *Büyük Harpte 3. Ordu'da Sıhhi Hizmet*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Askerî Matbaa, İstanbul 1941, s. 252-333.

Bu husus, beliren ihtiyaçlara binaen hükümet tarafından farklı zamanlarda hazırlanan talimatnâmeler vasıtasıyla düzenli bir işleyişe kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu talimatnâmeler genellikle kanun kapsamındaki tüm yerler için genel içerikli olup, bazen sadece bir vilâyetin veya sancağın ihtiyaçları doğrultusunda da hazırlanmıştır. İskân bölgesindeki Ermenilerin iaşesinin temini konusunda önemli maddeler içeren ilk genel talimatname Osmanlı Hükümeti tarafından 10 Haziran 1915'te yayımlanmıştır. “*Ahvâl-i Harbiyye ve Zarûret-i Fevkalade-i Siyâsiyye Dolayısı ile Mahall-i Âhere Nakilleri İcrâ Edilen Ermenilerin İskân ve İâşesiyle Husûsât-ı Sâireleri Hakkında Ta'limâtname*dir” başlıklı bu talimatnâmenin iskân bölgesindeki Ermenilerin iâşe ve istirahatlerinin temini hakkındaki maddeleri özetle şu şekildedir:

- *Belirlenen iskân bölgelerine gelen Ermeni ahalinin tam olarak iskânlarına kadar iaşelerinin temini ve hatta ihtiyacı olanlara meskenlerinin inşası, Muhâcirîn Tahsîsâtı'ndan karşılanmak üzere hükûmete ait olacaktır.*
- *Ermenilerin iâşe ve iskânlarına yönelik ihtiyaçlarının vakit kaybedilmeksizin temininden ve istirahatlerinin sağlanmasından, buldukları mahallerinin en büyük mülkiye memurları mesul olmak kaydıyla tüm bu işler Muhâcirîn Komisyonlarına aittir.*
- *İâşe ve iskân hususlarına ait işlerin vaktinde temin ve ifası için yeterli sayıda sevk, iâşe ve iskân memurunun tayini Nezâretten izin alınmak şartıyla mutasarrıflara ve valilere aittir.*
- *İskân edilen her aileye eski iktisadi durumları ve mevcut ihtiyaçları göz önüne alınarak kâfi miktarda arazi verilecektir.*
- *Çiftçi ve sanat erbabından muhtaç olanlara uygun miktarda sermaye veya alet-edevat verilecektir.²⁵*

Görüldüğü üzere yukarıda adı verilen talimatnamenin bu maddeleri doğrultusunda iskân bölgelerine gelen Ermeniler için yeni evlerin inşası hatta köylerin kurulması ayrıca iskânlarından sonra geçimlerini sağlayabilmeleri için geldikleri yerlerdeki ekonomik durumları da göz önüne alınmak suretiyle arazi ve alet-edevat verilmesi hükme bağlanmıştır.

23 Ağustos 1915'te İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti vasıtasıyla “Ermeni yetimlerinin iaşesini de teminat altına almaya çalışan Hükümet²⁶

25 ATASE, BDH, Kls. 2292, Dos. 32, Fih. 001-04; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, Sayı 83, Yıl 32, Belge No. 1916.

26 BOA, DH. ŞFR, 66/229.

tarafından 28 Ağustos 1915'te yeni bir genel talimatnâme daha yayınlamıştır. Bu talimatnâmede ise hükümet, “*iskân bölgelerine gelen Ermenilerin barındırılması ile ilgili diğer resmi dairelerden alınacak tüm yazılar, Dâhiliyye Nezâreti'nin bilgisine sunulacak, oradan gelecek tebligat doğrultusunda muamele yapılacaktır...*”²⁷ şeklindeki bir madde ile barınma konusundaki yapılacak işleri denetim altına almıştır.

Ermenilere iâşe temini için yerel yöneticilerin de Dâhiliyye Nezâreti nezdinde önemli teşebbüsleri olmuştur. Mesela 10 Ağustos 1915'te Zor mutasarrıflığından Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderilen bir yazıyla iskân edilmek üzere gelen Ermenilere dağıtılması için acilen 100.000 liranın Resulayn'a gönderilmesi istenmiştir.²⁸ Yine Zor mutasarrıflığından 26 Ağustos 1915'te gönderilen bir başka yazıda ise gelen Ermeni göçmenlerin iâşe masrafları için her ay 4.000 liraya ihtiyaç olduğu belirtilmiş ve bu paranın muntazaman gönderilmesi talep edilmiştir. Zor Mutasarrıflığının bu talebi, Dâhiliyye Nezâreti tarafından Maliye Nezâreti'ne bildirildikten sonra buraya her ay 4.000 lira gönderilmesi kararı alınmıştır. Bu Karar, bir şifreyle Zor mutasarrıflığına da tebliğ edilerek, Muhâcirin İdâresi ile irtibata geçilmesi istenmiştir.²⁹

İskân bölgesindeki yerel idâreciler, Ermenilerin iâşe ve barınma ihtiyaçlarına yönelik durum analizi yapan raporlar hazırlamak suretiyle de talepte bulunmuşlardır. Bu türden rapor hazırlayan idarecilerden biri de Zor mutasarrıfı Ali Suat Bey'dir. 11 Eylül 1915'te Dâhiliyye Nezâreti'ne sunduğu söz konusu raporunda Suat Bey, ilk olarak Ermeni kabilelerinin çoğunlukla parasız geldiğinden, tahsisat yokluğu sebebiyle erkeklere çift, tohumluk ve yemeklik verilemediğinden bahsetmiştir. Suat Bey daha sonra bu durumda gelen Ermenilerden binlercesinin iâşelerini teminle iskânlarının mümkün olamayacağını, bunların zaruretlerinin bir an evvel sona erdirilmesi için her aileye bir ev inşa edilmesi gerektiğini ve gönderilen tahsisatın da yeterli olmadığını belirtmiştir. Suat Bey, raporunun devamında da kış mevsiminin yaklaşıyor olmasının iskân işini zorlaştıracığını, buna rağmen her biri en az beş kişiden müteşekkil toplamda 4.000 aileden oluşan yaklaşık 20.000 Ermeni'nin barınması için kerpiçten birer ev yapılmasına karar verildiğini fakat parasızlık yüzünden bu işe başlanamadığını kaydetmiştir. Raporun son kısmında ise bahse konu Ermeni nüfusunun iâşelerinin temini ve

---

27 Salahi R. Sonyel, “*Tehcir ve “Kırımlar” Konusunda, Ermeni Propagandası, Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı*”, Belleten, Cilt XLI, Sayı 161 (Ocak 1977), s. 141-142.

28 BOA, DH. ŞFR, 483/60.

29 Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi (AAM) Yayınları, Ankara 2009, s. 108; Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivleri (BOA), *Dâhiliyye Nezâreti İdâre-i Umumiyye Müdüriyeti Kalemî (DH. İ. UM)*, 4-1/9.

barınabilecekleri söz konusu evlerin inşası için Muhâcirîn Tahsisâtı'ndan iki veya üç seferde olmak kaydıyla nakit 15.000 liranın gönderilmesini istemiştir.³⁰

Mülkî ve askerî idarecilerin bu yaklaşımları karşısında tüm sevk ve iskân uygulamalarının icra makamı olan Dâhiliyye Nezâreti nezdinde hükümet de bu konuda oldukça hassas bir politika izlemiştir. 1 Eylül 1915'te iskân bölgelerine gönderilen bir şifre telgraf hükümetin bu hassasiyetini ortaya koymaktadır. Söz konusu telgrafta sevk edilen Ermenilerin yiyecek sıkıntısı çekmemeleri için kafilelere dağıtılmak üzere toplanma merkezlerinde ve istasyonlarda mümkün olduğunca çok ekmeğin ve hububatın saklanması emredilmiştir. Bu yazıda ayrıca yine Ermenilerin iâşeleri için Suriye vilâyetine 100.000, Halep vilâyetine ise 300.000 liralık havaleler gönderildiği de belirtilmiştir.³¹ Bu esnada Suriye vilâyeti de benzeri bir talepte bulunmuş olacak ki aynı gün buraya gönderilen bir şifre telgrafta da Ermenilerin iâşelerinin temini için tahsisat istenmesinin uygun olacağı bildirilmiştir.³² Bununla birlikte İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nden Halep vilâyetine gönderilen 5 Eylül 1915 tarihli bir şifre telgrafta ise Muhâcirîn Tahsisâtı'ndan 5.000 liranın gönderildiği, istasyonlarda toplanan Ermenilerin iâşeleri hususunda ihtimam gösterilmesi ve gönderilen paraların sadece bunun için harcanmasının bildirilmesi³³ de hükümetin bu konudaki hassasiyetini ortaya koymaktadır.³⁴ Hükümet bu hassasiyet doğrultusundaki çalışmalarına devamla mahalli idârecilerin gözetim ve denetimi altında olmak kaydıyla Resulayn, Telarmen, Nusaybin ve Kirkil gibi yerlerde buralardan geçecek kafilelerin yemek ve su ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla birer iâşe merkezi de açmıştır.³⁵

Osmanlı Hükümeti, iskân bölgesine gelen Ermenilerin iâşeleri hususunda önemli meddeler içeren son ve en geniş talimatnâmeyi ise 8 Ekim 1915'te yayımlanmıştır. İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey tarafından hazırlanarak Dâhiliyye Nezâreti tarafından iskân bölgesindeki vilâyetlere ve sancaklara gönderilen 54 maddelik bu talimatnâmenin³⁶ iskân edilecek

30 BOA, DH. ŞFR, 488/103.

31 BOA, DH. ŞFR, 55-A/17.

32 BOA, DH. ŞFR, 55-A/14.

33 BOA, DH. ŞFR, 55-A/77.

34 Hükümetin Ermeni kafilelerinin iâşesi konusundaki hassasiyetini gösteren yazışma örneklerini çoğaltmak mümkündür. Örneğin bkz. BOA, DH. ŞFR, 55-A/135; BOA, DH. ŞFR, 55-A/240.

35 Cemal Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, s. 72; ATASE, BDH, Kıs. 2451, Dos. 219, Fih. 005-02.

36 "Muâmele-i Umumiye-i Sevkiye Hakkında Talimatnâmedir" başlıklı bu talimatnamenin tam metni için bkz. Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivleri (BOA), Dâhiliyye Nezâreti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti Evrak Odası Kalemî (DH. EUM. VRK), 15/71.

Ermenilerin iaşelerinin ve barınma ihtiyaçlarının teminine yönelik yapılacakları içeren maddeleri özetle şu şekildedir:

Madde 3: *Halep, Katma, Müslimiye, Suruç, Resulayn gibi toplanma merkezi olan yerlerle Rakka, Harran, Deyr-i Zor gibi iskân bölgeleri olan yerlerde ve belirlenen güzergâhta menzil³⁷ şeklinde tesis edilen Deyrülhafır, Meskene, Ebûhureyre, Hammam, Sabha, Maden Şeriası ve Tibni merkezlerinde yeterli sayıda sevk, iâşe ve ambar memurları bulundurulacaktır.*

Madde 5: *Livâ, kaza ve nahiye merkezlerindeki sevk ve iâşe işlerinden doğrudan doğruya mutasarrıflar, kaymakamlar ve nahiye müdürleri sorumlu olacaklardır. Diğer memurlar da bu hususta kendilerine verilen görevleri yerine getirmekle mükellef olacaklardır.*

Madde 13: *Kara yoluyla sevk edilecek her kafilenin en az 4 günlük yiyeceğini birlikte götürmeleri sağlanacak ve kafilenin iki günlük erzakı için de ayrıca nakil vasıtaları hazırlanarak birlikte gönderilecektir. Bu erzak ancak olağanüstü bir ihtiyaç halinde dağıtılacaktır. İki menzil arasındaki su ihtiyacının temini meselesi de göz ardı edilmeyecektir.*

Madde 14: *Sevkiyatın genel idare merkezi olan Halep'te bir merkezi ambar tesis edilecek, toplanan unlar buraya depo edilerek göçmenlerin ihtiyaçları karşılanacaktır. Genel bir ihtiyaç durumu hâsıl olduğunda ya umumi unlardan veyahut hususi surette tesis edilen fırınlardan un tedarikiyle ihtiyaçlar karşılanacaktır. Ekmek veya diğer unlu mamuller dağıtılacak unla yapılacaktır. Bu ambar Katma, Müslimiye, Deyrülhafır ve diğer menzil ambarlarının ihtiyaçlarını da karşılayacaktır.*

Madde 15: *Her menzilde ve merkezde teşkil edilen ambarların ihtiyaçlarının temini buraların tâbi olduğu livâyâ aittir. Mutasarrıflar, masrafları Muhacirîn Tahsisâtı'ndan karşılanmak üzere her türlü vesaite müracaatla bu ambarların ihtiyaçlarını karşılamaya ve göçmenlerin sevkleri esnadaki iâşelerini temin etmeye mecburdurlar. Bu hususta civardaki livalar da gerekli kolaylığı sağlamaya ve yardımlarda bulunmaya memurdur. Mutasarrıfların bizzat giderek ya da özel memurlar göndermek suretiyle ambarların tesisini ve doldurulmasını temin etmeleri elzemdir.*

Madde 16: *Deyrülhafır, Meskene, Ebûhureyre, Hammam, Rakka, Sabha, Maden Şeriası, Tibni ambarlarına işbu merkezlerin tabi olduğu*

³⁷ Kervanların ve posta sürücülerinin yolculukları esnasında dinlendikleri, vasıta (at) değiştirdikleri yahut geceyi geçirmek için konakladıkları bina veya han benzeri yerlere, yapılara verilen isimdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, Milli Eğitim Basımevi (MEB), İstanbul 198. s. 479.

mutasarrıflıklarca derhal un doldurulmasına başlanmalıdır. Birecik ve Antep'ten şahturlar³⁸ ve sair vesait ile un temin edilmelidir.

Madde 17: *Güzergâhlarla sevk merkezi olup, un ve bulgur gönderilecek kazalara derhal kâfi miktarda tahsisat ve nakit gönderilerek ve özel emirler verilerek su ve köylerdeki ve aşâir elindeki el değirmenlerinde mümkün merteye öğütme işi yapılacak ve tüm bu işler takip edilecektir.*

Madde 18: *Un temini ve nakil vasıtalarının tedariki için iltizâm³⁹ ve taahhüd usulünden istifade edilebilir. Bunun uygulanabilirliği derhal etraflıca düşünülerek gereği genel müdürün izniyle mahalli idareciler ve onlara bağlı memurlar tarafından icra edilecektir.*

Madde 19: *Bedeli tesviye edilerek veya satılarak teslim edilmek şartıyla mevcut aşâr malından istifade edilebilir. Bu usul tahkik edilerek icap ediyorsa ya Halep'te genel müdür vasıtasıyla ya da doğrudan doğruya ilgili makamla muhabere edilerek temin edilmelidir.*

Madde 20: *Göçmenlere verilecek unun ekmek haline getirilebilmesi için sevkîyat merkezi olan mahallerde ve menzil yerlerinde yine göçmenleri yevmiye ile çalıştırmak suretiyle derhal fırınlar tesis edilecektir. Bunun imkânı olmadığı halde Halep, Deyr-i Zor, Urfa, Maraş ve Antep'ten saçlar tedarik edilerek her merkeze en az yüz adet saç gönderilecektir. Ayrıca tuz ihtiyacı da dikkate alınmalıdır.*

Madde 21: *Halep gibi şehirlere uğrayan göçmenlere saç tedariki hususunda ilgili memurlar tarafından tebligat gönderilecektir.*

Madde 22: *Her merkez veya ambar mahalline gelen göçmenlere nüfus başına günlük yarım kıyye⁴⁰ ekmek veyahut un verilecektir. Bu miktar, on iki yaşından küçük çocuklar için yüz dirhem⁴¹ olacaktır. Her ambar, gideceği ilk menzile kadar göçmenlerin günlük nafakasını temin etmeye mecburdur.*

38 Teknesi gayet ince tahtadan yapılmış ve üzeri tamamen ziftle kaplanmış, sivri nehir kayığıdır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, Milli Eğitim Basımevi (MEB), İstanbul 1983, s. 305.

39 Devlete ait mallardan bazılarının vergi gelirlerini tahsilinin kefil gösterilmek ve bedeli, belirlenen taksitlerle ödenmek üzere alınması usulüdür. Bu taahhütte bulunan ve vergi toplama işini yapan kişiye de mültezim denir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, s. 57.

40 Okka veya ükiyye şeklinde de adlandırılır. Eskiden kullanılan ağırlık ölçüsü birimi olup 1.283 grama karşılık gelir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, (Yay. Haz. Aydın Sami Güneçal), Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, s. 1118.

41 Okkanın 1/400'üne (3,2075 gram) karşılık gelen bir ağırlık ölçüsü birimidir. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, s. 188.

Madde 23: Her merkez ve mevkiye biri sevk memuru, diğeri iâşe memuru olmak üzere en az 2 memur ve 10 muhafız bulundurulacaktır. Muhafızlar iki menzil arasında inzibatın teminine ve göçmenlerin muhafazasına memurdurlar.

Madde 30: Halep vilâyetinin güney kazalarında 10.000 kişinin daha barındırılması ve iskân edilmeleri kararlaştırıldığından oralarda da gerekli tertibat icrası Halep vilâyetine aittir.

Madde 34: Şimdilik haneler çadırdan ve mümkünse baraka ve kubbeden ibaret ve bilhassa kış mevsiminde soğuktan korunmaya elverişli olacaktır. Bu yüzden yer seçiminde soğuktan ve rüzgârdan korunaklı yerler seçilecektir.

Madde 35: Göçmenlerden hali ve vakti iyi olanlara sevklerinden evvel tebliğ edilmek suretiyle nakil vasıtalarını, erzaklarını ve barınmaları için gereken çadır veya benzeri ihtiyaçlarını kendilerinin temin etmeleri sağlanacaktır.

Madde 36: Mutasarrıflar şimdiden çadır tedariki çaresine bakmalıdırlar.

Madde 38: Başlangıçta çocuk ve kadınların barınmasına müsait mahallerin inşası düşünülmelidir.

Madde 39: Her aileye kâfi miktarda arazi verilecek, civar köylerden yevmiye karşılığında hayvan tedarik edilerek şimdiden ekim işlerine başlanmalıdır.

Madde 41: Fakir göçmenlere un dağıtılması veyahut yevmiye verilmesi suretiyle iâşeleri hükûmete aittir.

Madde 42: Göçmenlerin iskân edilecekleri yerlerde bilâhare nezâretten gelecek özel talimatlar dâhilinde nahiyeler teşkili için gerekli hazırlıklara şimdiden başlanmalıdır.

Madde 47: Halep'te toplanacak göçmenlerden fakir olanların iâşesi şehrin genel ihtiyaçlarının karşılandığı esnada sağlanacaktır. Hali ve vakti yerinde olanlar kendi iâşelerini kendileri temin edeceklerdir.

Madde 51: Sevk, iâşe ve diğer işlere ait masraflar usulü dairesince Muhacirîn Tahsisâtı'ndan tesviye edilir.

Madde 54: Genel Müdürün sevkîyat hususunda, iâşe ve iskân işlerine dair vereceği emirler ve tebliğler acilen yerine getirilecektir.⁴²

---

42 BOA, DH. EUM. VRK, 15/71.

Görüldüğü gibi hükümet, iskân yerlerine geldikleri andan itibaren sorumluluğu büyük oranda mahalli idarecilere tevdi etmek suretiyle Ermenilerin iâşe ve barınma ihtiyaçlarına yönelik gereken her türlü tedbiri uygulamaya koymuştur.

İskân mahallerinin 4. Ordu Kumandanlığının mıntıkası dâhilinde olması hasebiyle Ermenilerin iâşesi konusunda ordu kumandanı Cemal Paşa da önemli faaliyetlerde bulunulmuştur.⁴³ Cemal Paşa, 2 Eylül 1915'te Dâhilliye Nezâreti'ne gönderdiği şifrede kuzeyden gelen Ermeni kabilelerin Suriye'ye iskânları ile bunların iâşelerinin ve ihtiyaç duydukları çadırların temini için para gönderilmesini istemiştir.⁴⁴ Cemal Paşa'nın bu şifresine İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nden gönderilen 7 Eylül 1915 tarihli cevabî yazıda ise Ermenilerin ihtiyaçlarının ve iâşelerinin temini için Suriye valiliğine şimdilik 10.000 lira gönderildiği bildirilmiştir.⁴⁵ 4. Ordu mıntikasına gönderilen Ermenilerin iâşesinin Pozantı-Halep menzil hattından geçtikleri esnada askeriye tarafından temin edilmesi hususunda Dâhilliye Nezâreti'nden 4. Ordu Kumandanlığına resmi bir emir de gönderilmiştir.⁴⁶

Gerek mahalli ve gerekse askerî yöneticiler eliyle Osmanlı Devleti tarafından Ermenilerin iâşe ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda sarf edilen olağanüstü çabalar ve özverili faaliyetler, bu dönemde bölgede bulunan yabancı memurlar ve diplomatlar tarafından da teyit edilmiştir. Mesela

43 BOA, DH. ŞFR, 494/135. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Cemal Paşa, iskân bölgesindeki Ermenilere yönelik oldukça önemli yardımlarda bulunmuştur. Cemal Paşa, hatıralarında 4. Ordu'ya ait menzil ambarlarından Ermeni göçmenlere ekmek verilmesi ve menzil doktorlarının hasta olan Ermenileri tedavi etmesi yönünde emirlerinin olduğunu kaydetmiştir. Toplamda 150.000 Ermeni nüfusunu iskân ettiğini de belirten Cemal Paşa, Ermenilerin dul kadınları, yetim çocukları ve erkekleri için yaptığı yardımları, anlatmaktan çekindiğini, bunları uzun uzadıya anlattığı takdirde yapılan işlerin manevi değerinin azalacağını da ifade etmiştir. Cemal Paşa, ayrıca bütün Ermeni göçmenlerin Mezopotamya'ya gönderilmesi hâlinde orada sefaletle düşeceklerinden emin olması hasebiyle bunların birçoğunu Suriye ve Beyrut vilayetlerine yerleştirdiğini de yazmıştır. Bkz. Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Komutanı), *Hatıralar*, (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 421-422. Cemal Paşa'nın Ermeniler için yaptığı yardımlara bu dönemde bölgede bulunan Alman Komutan Kress von Kressenstein hatıralarında şu ifadelerle yer vermiştir: "...Ermenilerin tehcirine ait talimatın tatbikatı esnasında mecburiyetten ileri gelen sonsuz elem ve ıstırapların azaltılması için Cemal Paşa ve karargâhının sarfetmiş oldukları candan gayretleri burada belirterek belgelemek mecburiyetindeyim..." Bkz. Von Kress (Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein), *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, (Almanca'dan Çev. Tahir Balaban), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 151. Bununla birlikte Cemal Paşa, 1916 ve 1917 yıllarında kendi sorumluluk bölgesindeki Rum Ortodoks cemaatinin iâşe ihtiyaçlarının karşılanması için 400.000 frank ile 300.000 kile buğday, Ermeni cemaatine ise 80.000 frank ile 100.000 kile buğday dağıtmıştır. Cemal Paşa'nın bu yardımlarından dolayı Ermeni Patriği, Osmanlı Hükümeti'ne teşekkür yazısı göndermiştir. Sezer, *Ermenilerin Sevki ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, s. 82-83.

44 BOA, DH. ŞFR, 486/18.

45 BOA, DH. ŞFR, 55-A/118.

46 BOA, DH. ŞFR, 57/317.

Vacuum Oil Company of Newyork adlı bir Amerikan şirketine bağlı olarak çalışan Auguste Bernau, Halep Amerikan konsolosu J. B. Jackson'a sunduğu 10 Eylül 1916 tarihli bir raporunda Rakka'daki Ermenilere devlet görevlileri tarafından un dağıtıldığını, yerli ahalinin de yiyecek ve içecek vermek suretiyle yardımlarda bulunduğunu kaydetmiştir.⁴⁷ Aynı şekilde Halep Amerikan Konsolos Naibi Greg Young da Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya gönderdiği 20 Eylül 1915 tarihli raporunda; Ağustos ayında Cemal Paşa'ya giderek başta Kızılhaç olmak üzere bazı yardım kuruluşlarının kamplardaki Ermenilere para vermek istediğini söylediğinin fakat ondan Ermenilerin ihtiyaçlarının karşılanması konusunda Osmanlı Devleti'nin gereken her şeyi yaptığını belirterek teklifini geri çevirdiğini kaydetmiştir.⁴⁸ Yine Halep Amerikan konsolosu Jackson, 4 Mart 1918'de Washington Eyalet Sekreterliği'ne gönderdiği bir raporunda Zor Mutasarrıfı Ali Suat Bey'in iâşelerini elde edebilmeleri için Ermenilere tarım arazileri verdiğini, barınmaları için evler inşa ettiğini, yiyecek dağıttığını, giyim ihtiyaçlarını karşıladığını ve tıbbi yardımlarda bulunduğunu yazmıştır.⁴⁹ Bilhassa Ermenilerin barınma ihtiyaçlarının karşılanması konusunda Osmanlı devlet adamlarının sarf ettikleri çabaları Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Şam Konsolosu Ranzi de teyit etmiştir. Ranzi, 28 Kasım 1916'da Dışişleri Bakanı Burian'a gönderdiği raporunda Osmanlı Hükümet yetkilileri tarafından Suriye'nin şehirlerine yerleştirilen Ermenilere Şam'da büyük evler tahsis edildiğini kaydetmiştir.⁵⁰

Gerek mahalli ve gerekse askerî yöneticiler eliyle Osmanlı Devleti tarafından Ermenilerin iâşe ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda sarf edilen olağanüstü çabalar ve özverili faaliyetler, bu dönemde bölgede bulunan yabancı memurlar ve diplomatlar tarafından da teyit edilmiştir.

Bu konuda uygulamalar esnasında bölgede bulunan misyonerlerin raporlarında da önemli bilgilere rastlanmıştır. Mesela Alman misyoner Rohner, Zor'da bulunduğu esnada buradaki Ermenilere Hükümet tarafından kişi başına her gün çorba ve yanında 150 gram ekmeğe verildiğine tanık

47 NARA, RG 59/867.4016/302; *United States Official Documents on The Armenian Genocide, I*, s. 133.

48 NARA, RG 59/867.4016/212; Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 274.

49 "...He (Ali Suat Bey) had worked diligently in scattering the Armenians on farm lands, building homes for them, providing food, clothing and medical attendance, and had in every way treated them with great consideration..." NARA, RG 59/867.4016/373; *United States Official Documents on The Armenian Genocide, I*, s. 148.

50 *Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VII (1916-1917)*, Ohandjanian Eigenverlan Wien 1995, s. 5018-5021 (HA, PA, Ohandjanian No. 1152; HA PA XII 463 no 4/P).

olduğunu belirtmiştir.⁵¹ Yine bir Alman misyoneri olan Dr. Armin T. Wegner de bu gerçeği bir kaydında bunu kabul ve ifade etmiştir.⁵²

Osmanlı Devleti, iskân uygulamaları kapsamında Ermenilere giysi teminine de son derece önem vermiştir. 18 Ocak 1917’de Dâhiliye Nezâreti’nden Halep vilâyetine gönderilen bir şifre telgraf bunun örneklerindedir. Söz konusu telgrafta vilâyet dâhilindeki Ermeni göçmenler ile Müslüman muhâcirlerden elbise tedarik edemeyenlere dağıtılmak üzere don, gömlek ve hırka yaptırılması gerektiğinden bahsedilmiş, bunların üretilmesi için gerekli malzemenin İstanbul’da pahalı olduğu, bu yüzden Halep’teki yerli mallardan işe yarar bez ve kumaş alınabilmesinin mümkün olup olmayacağı sorulmuştur. Telgrafta ayrıca alınabilecek kumaşların renk cins ve fiyatlarının da bildirilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Halep valiliği, giyecek yapımına uygun malzemelerin fiyatlarıyla birlikte araştırılması ve birer örnek sunulması görevini 20 Ocak 1917 tarihli şifreyle İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdürlüğü’ne tevdi etmiştir. Muhâcirîn Müdürlüğü tarafından yapılan araştırmalar sonucunda göçmenlere ve mültecilere verilmek üzere yerli mallardan üretilmiş don, gömlek ve pamuklu hırka yapımına uygun malzemelerden birer örnek, fiyat bilgileriyle birlikte 27 Ocak 1917 tarihli bir şifreyle Dâhiliye Nezâreti’ne sunulmak üzere Halep valiliğine gönderilmiştir.⁵³

Görüldüğü üzere Osmanlı Hükümeti, iskânları esnasında Ermenilerin iâşelerini ve barınma ihtiyaçlarını temin için her türlü çalışmayı yapmış, savaşın sebep olduğu yokluğa rağmen, ciddi miktarlarda paralar sarf etmiştir.⁵⁴

2. Kadın ve Çocuklara Yönelik Uygulamalar

Osmanlı Hükümeti’nin iskân uygulamaları dâhilinde üzerinde önemle durduğu konulardan birisi de Ermeni kadınları ve çocukları meselesi olmuştur. Hükümet, bu konudaki uygulamaları da tebligatlar veya talimatnamelerle düzenlemiştir. İskân bölgesindeki vilâyetlere ve sancaklara bu bağlamdaki ilk

51 Hilmar Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor Death, Survival and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, Gomidas Institute, Princeton and London 2002, s. 65.

52 Hofmann, “German Eyewitness Reports of the Genocide of the Armenians, 1915-16”, s. 65-66.

53 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: VII, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 151, 523.

54 Ermenilerin iâşe, barınma ve benzeri ihtiyaçlarının temini için Osmanlı Hükümeti tarafından çeşitli zamanlarda vilâyetlere ve mutasarrıflıklara tahsis edilen ödenekler hakkındaki yazışmalar için bkz. BOA, *DH. ŞFR*, 74/234; BOA, *DH. ŞFR*, 77/138; BOA, *DH. ŞFR*, 80/80; BOA, *DH. ŞFR*, 80/86; BOA, *DH. ŞFR*, 80/88; BOA, *DH. ŞFR*, 80/79; BOA, *DH. ŞFR*, 80/73; BOA, *DH. ŞFR*, 85/204; BOA, *DH. ŞFR*, 85/209; BOA, *DH. ŞFR*, 85/213; BOA, *DH. ŞFR*, 85/208; BOA, *DH. ŞFR*, 85/221; Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 110-115.

tebligat, Dâhiliyye Nezâreti'ne bağlı İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nden 10 Temmuz 1915'te Halep ve Musul vilâyetleri ile Urfa ve Zor sancaklarına gönderilmiştir.⁵⁵ Tebligatla sevkleri esnasında velisiz kalmış muhtell (sahipsiz/başıboş) çocukların, bakım ve terbiyelerinin yürütülmesi amacıyla gayrimüslim olmayan köy ve kasabalardaki güvenilir Müslüman ailelerin yanlarına yerleştirilmesi emredilmiştir. Şifrede ayrıca bu çocukların işlerinin temini için yanlarına yerleştirdikleri ailelere aylık 30 kuruş maaş bağlanması da emredilmiştir.⁵⁶ 28 Temmuz 1915 tarihli bir şifre telgrafla Zor'a gelen Ermeni kadın ve çocuklarının işleri hususunda ne yapılması gerektiğinin sorulması üzerine⁵⁷ benzer bir tebligat da Halep vilâyetine gönderilmiştir. Dâhiliyye Nezâreti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti'nden yazılan 9 Ağustos 1915 tarihli bu tebligatta ise erkekleri olmayan Ermeni aile ve kadınlarının büyük şehirlere dağıtılmasının uygun olmayacağı belirtilmiş fakat kimsesiz kalan küçük kız ve erkek çocuklarının İslâm köylerine verilebileceği bildirilmiştir.⁵⁸ Bütün yazışmalardan da de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti, ilk aşamada iskân bölgelerine gelen Ermeni çocuklarının güvenliklerini akabinde de eğitimlerini sağlamayı hedeflemiştir.

Hükümetin bu yaklaşımı karşısında Ermeni kadınları ile çocuklarının korunması ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda bölgedeki mahalli idârecilerin de aynı şekilde hareket etmişlerdir. Mesela Zor Mutasarrıfı Ali Suat Bey, Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderdiği 10 Ağustos 1915 tarihli bir şifrede; Resulayn'da bulunan kadınlara, hastalara, yaşlılara ve düşkünlere dağıtılması için Muhâcirîn Nizamnamesi haricinde olmak üzere örtülü ödenekten acilen 100 liranın gönderilmesini istemiştir.⁵⁹ Suat Bey'in örtülü ödenekten para talebinde bulunması bölgedeki idârecilerin Ermeni kadın, çocuk, hasta ve ihtiyarlarına karşı gösterdikleri insanî muamelelerin boyutunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

İdârecilerin bu faaliyetleri karşısında hükümet, iskân bölgesindeki vilâyetlere ve mutasarrıflıklara Ermeni kadın ve çocuklarının çeşitli haklarını güvence altına almaya yönelik emirleri içeren tebliğ veya talimatnâmeler göndermeye devam etmiştir. Bunlardan önemli olanlardan birisi, yine İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nden 16 Ağustos'ta gönderilmiştir. Söz konusu tebligatla Müslüman ailelerin yanına yerleştirilen kimsesiz Ermeni çocukların şahsi mülkleri ve kendilerine intikal eden miraslarının güvence altına alınması

---

55 Bu tebligat ayrıca Ermeni sevkıyatı yapılan Adana, Diyarbekir, Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Sivas, Hüdavendigâr ve Edirne vilâyetleri ile İzmit, Canik, Kayseri ve Maraş sancaklarına da gönderilmiştir.

56 BOA, DH. ŞFR, 54/411.

57 BOA, DH. ŞFR, 481/76.

58 BOA, DH. ŞFR, 54-A/325.

59 BOA, DH. ŞFR, 483/60.

emredilmiştir.⁶⁰ Yine aynı yerden gönderilen 28 Ağustos 1915 tarihli bir başka talimatnâmeyle de Ermeni kadınlarına karşı yapılabilecek herhangi bir kötü muamelenin şiddetle cezalandırılacağı hükme bağlanmıştır.⁶¹ Bunlarla birlikte İskân-ı Aşair ve Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey tarafından hazırlanarak vilâyetlere ve mutasarrıflıklara gönderilen 8 Ekim 1915 tarihli talimatnâmede de Ermeni kadın ve çocuklarıyla ilgili önemli maddelere yer verilmiştir. Talimatnâmenin 9. ve 13. maddeleri bu doğrultuda olup “...*Hasta, Hamile ve yeni doğan çocukların tüm ihtiyaçları karşılanacaktır... Her kafilede mevcut çocuk ve kadının adedine göre en az 150 merkep, ester veya deve verilerek nöbetleşe olarak kadınlar, çocuklar ve hasta düşenler bindirilecektir...*” şeklindeki ifadeleri içermektedir. Söz konusu talimatnamenin 38. maddesinde ise “*iskân işinde çocuk ve kadınların barınmasına müsait mahallerin inşası düşünülmelidir*” şeklinde bir hükme yer verilmiş⁶² olması barınma konusunun da göz ardı edilmediğini göstermektedir.

Bu talimât nâmelerin öngördüğü hususlardan başka Ermeni kadın ve çocuklarına yönelik uygulamalar kapsamında Halep’te bulunan İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey de başında bulunduğu kurum adına önemli faaliyetlerde bulunmuştur. 12 Temmuz 1915’te Dâhiliyye Nezâreti’ne gönderdiği bir raporunda Şükrü Bey, iskân yerlerine gönderilmesi gereken dul ve lohusa olan Ermeni kadınlarının sevkten muaf tutuldukları şeklinde bir karar alındığını ve uygulamaya konulduğunu bildirmiştir.⁶³ Şükrü Bey, bundan hemen sonra gönderdiği 15 Ekim 1915 tarihli başka bir raporunda ise bölgeye gelenler ile önceden buralarda yaşayan Ermeni kadın ve çocuklarının başka yerlere gönderilmeyip, buldukları mahallerde iskân edildikleri bilgisini vermiştir.⁶⁴

Şükrü Bey’in kadın ve çocuklara yönelik faaliyetleri Yeni yerleşim bölgelerine gelen Ermenilerin miktarına paralel olarak artmıştır. Yapılan işlerle ilgili incelemelerde bulunmak üzere Urfa’ya giden Şükrü Bey, burada bulunduğu esnada Dâhiliyye Nezâreti’ne sunduğu bir raporda kimsesiz Ermeni çocuklarına yönelik önemli çalışmalar yapmıştır. Yaptığı çalışmalar hakkında bilgiler içeren bir de rapor hazırlayarak Dâhiliyye Nezâreti’ne göndermiştir.

60 BOA, DH. ŞFR, 54-A/382.

61 Madde 22: *Gerek sevkleri ve gerekse iskânları esnasında Ermenilerden rüşvet veya hediye alan, tehditle kadınlara kötü muamelelerden bulunan veya bulunmak isteyen askeri ve sivil memurlar derhal görevden alınarak cezalandırılmak üzere Divân-ı Harplere gönderileceklerdir.* Bkz. Sonyel, “Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı” s. 142.

62 BOA, DH. EUM. VRK, 15/71.

63 BOA, DH. ŞFR, 493/31.

64 BOA, DH. ŞFR, 493/83.

29 Ekim 1915 tarihli bu raporunda Şükrü Bey; Urfa'daki Ermeni olayları⁶⁵ esnasında ebeveyni vefat etmiş veya kaybolmuş 1.000 kadar Ermeni çocuk olduğunu, bunların derhal sevk ve tevzilerinin mümkün olmadığını bu yüzden şimdilik darüleytam/yetimhane şeklinde tesis edilecek bir yerde alıkonulmalarının zaruri olduğunu belirtmiştir. Raporun devamında ise bu çocukların hizmetlerine de genç Ermeni kadın ve kızlarının verildiğini kaydetmiştir.⁶⁶

Hükümet tarafından iskân bölgesindeki kimsesiz Ermeni kadınlarının korunması için de bir takım uygulamalar yürürlüğe konulmuştur. Daha önce sorulması üzerine Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti tarafından 24 Kasım 1915 tarihinde Zor mutasarrıfı Ali Suat Bey'e; *"kocaları vefat eden Ermeni kadınlarının kendi rızalarıyla buldukları yerlerdeki ahaliden kişilerle evlenebilecekleri bunda hiçbir mahsur olmadığı"* şeklinde ifadeleri içeren bir tebligatın gönderilmesi⁶⁷ bunun örneklerindedir. Bu uygulamayla sahipsiz Ermeni kadınları, külfeti daha az olan bir yöntemle koruma altına alınmaya çalışılmıştır.

İskân-ı Aşair Müdüriyeti ve bölgedeki yöneticiler tarafından gerçekleştirilen tüm bu, uygulamalar Dâhiliyye Nezâreti tarafından bilgi talebi içerikli gönderilen şifre telgraflarla sürekli ve yakından takip edilmiştir. Örneğin İskân-ı Aşair ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nden 27 Aralık 1915'te Halep, Musul, Suriye, Urfa ve Zor gibi yerlere gönderilen genel şifre bu amaç doğrultusunda hazırlanmıştır. Şifreyle yerel idarecilerden kimsesiz Ermeni çocuklarının talim ve terbiyesi için neler yapıldığı sorulmuş, Müslüman ailelerin yanlarına yerleştirilenlerin sayıları hakkında bilgi istenmiştir.⁶⁸

İskân bölgesindeki Ermeni çocuklarının eğitimlerine yönelik bölgedeki 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından da önemli çalışmalar yapılmış,

65 Sevk ve iskân uygulamaları esnasında Urfa'nın Germüş kazasında Ermeniler tarafından büyük bir isyan gerçekleştirilmiştir. 18 Ağustos 1915'te Germüş dağındaki firarilerin kasaba merkezine inerek başlattıkları bu isyan, polis ve jandarma birliklerine açılan ateşler sonucunda daha da şiddetlenerek iki gün kadar devam etmiştir. Alınan güvenlik önlemleri sonrasında bastırılan olaylar sonucunda 1 polis ve 2 jandarma şehit olmuş, 42 Ermeni de güvenlik güçleri tarafından etkisiz hale getirilmiştir. BOA, *DH. ŞFR*, 484/85; BOA, *DH. ŞFR*, 484/107. Germüş kazasında başlatılan isyan, Urfa-Telabyaz-Siverek yoluna da sıçramış, bu hat üzerinde görev yapan amele taburuna mensup Ermeniler, Türk subaylarına ve Müslüman işçilere taarruz etmişlerdir. 28 Ağustos 1915'te meydana gelen bu olaylarda ise İbrahim Hilmi adındaki bir subay, 4 jandarma ve bir de köy muhtarı Ermenilerce şehit edilmiştir. Ermeni çeteleri 29 Eylül 1915'te ise Urfa'da Müslüman mahallerine taarruz etmek suretiyle 10 Müslüman kadını şehit etmişlerdir. Bkz. *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Haz. İhsan Sakarya), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984, s. 240-241.

66 BOA, *DH. ŞFR*, 495/32; İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s. 54.

67 BOA, *DH. ŞFR*, 58/114.

68 BOA, *DH. ŞFR*, 59/111.

kalabilecekleri ve terbiye edilecekleri müesseseler kurulmuştur.⁶⁹ 12 Şubat 1916'da 4. Ordu Karargâhından Dâhiliyye Nâzırı Talât Paşa'ya gönderilen Cemal Paşa imzalı bir yazıda bu konuyla ilgili 8. Kolordu Kumandanlığından Ordu Kumandanlığına gönderilen bir yazı aynen aktarılarak bölgedeki yabancılara fırsat vermemek amacıyla sahipsiz Ermeni çocukları için hastaneler, yetimhaneler ve mektepler inşası yönünde taleplerde bulunulmuştur. Yazıda ayrıca yine adı geçen Kolordu Kumandanlığının görüşleri doğrultusunda Ermeni çocuklarının faydalı kişiler olarak yetiştirilmesi amacıyla yapılacak olan tüm çalışmalarla inşa edilecek binalar için özel bir heyet ve yeteri kadar para gönderilmesi istenmiştir.⁷⁰

Bölgeye gelen Ermeni kabilelerinin artmasıyla birlikte meydana gelen yoğunluk, bölgedeki yerel idârecilerin, yetimhane inşası konusunda hükümet nezdindeki teşebbüslerini arttırmasına neden olmuştur.

Bölgeye gelen Ermeni kabilelerinin artmasıyla birlikte meydana gelen yoğunluk, bölgedeki yerel idârecilerin, yetimhane inşası konusunda hükümet nezdindeki teşebbüslerini arttırmasına neden olmuştur. Eldeki mevcut belgelere göre bu doğrultudaki ilk teşebbüsün 26 Şubat 1916'da Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderilen bir şifre telgrafla Zor mutasarrıflığı tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu telgrafta Ermeni yetimleri için bir darüleytam yapılacağından

bahsedilmiş, bunun için bir miktar tahsisat talebinde bulunulmuştur.⁷¹ Söz konusu yoğunluğun zaman zaman izdiham boyutuna ulaşması hükümeti de bir takım çözüm arayışlarına sevk etmiştir. Bunlar yine talimatnâmeler şeklinde yöneticilere iletilmiştir. Ermeni çocuk ve kadınlara yönelik uygulama hususlarını içeren 30 Nisan 1916 tarihli talimatneme de bu zaruri durum sonucunda hazırlanmıştır. Dâhiliyye Nezâreti İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti tarafından sevk ve iskân uygulamalarının yürütüldüğü tüm vilâyetlere ve sancaklara gönderilen söz konusu talimatnâme şu şekildedir:

1- Erkekleri sevk edilen veya askerde bulunan kadın ve çocuklardan oluşan kimsesiz Ermeniler, iâşeleri Muhâcirin Tahsisâtı'ndan karşılanmak üzere gayrimüslim veya Ermeni bulunmayan köylere ve kasabalara iskân edileceklerdir.

2- Genç ve dul Ermeni kadınları istekleri doğrultusunda evlendirileceklerdir.

69 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"* (Çev: Kemal Turan), Kayhan Yayınları, İstanbul 1990, s. 23.

70 BOA, *DH. ŞFR*, 509/15.

71 BOA, *DH. ŞFR*, 510/97.

- 3- 12 yaşından küçük Ermeni çocuklar, devletin yetim veya öksüzhanelerine yerleştirileceklerdir.
- 4- Yetimhanelerin yetersiz kalması durumunda Ermeni çocuklar, Müslüman ahaliden güvenilir kişiler yanına yerleştirileceklerdir.
- 5- Bunları talim ve terbiye üzere yanlarına kabul eden Müslüman ailelere Ermeni çocuklarının işlerine harcanmak üzere aylık 30 kuruş verilecektir.⁷²

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, iskân bölgesindeki Ermeni kadın ve çocuklarının korunması, işlerinin temini ve talim-terbiyelerinin aksamaması gibi konulara büyük bir önem vermiş, imkânların yetersiz kaldığı zamanlarda dahi bu gibi işlerin aksaklığa uğramaması için gayret sarf etmiştir.

Diğer taraftan Ermeni çocuklarının barınma ve korunmasına yönelik en önemli faaliyet 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından gerçekleştirilmiş, bölgenin en önemli kurumlarından biri olan Ayin Tura Manastırı'nda bir yetimhane tesis edilmiştir.⁷³ Cemal Paşa'nın isteği üzerine bölgede incelemelerde bulunmak ve gönüllü olarak eğitim vermek üzere bölgeye gelen Halide Edip Adıvar, 1916 Haziran ayında ziyaret ettiği Ayin/Ayn Tura Yetimhanesinin Türk, Ermeni ve Kürt çocuklarından müteşekkil 400 yetim çocuğu barındıran ve onlara iyi bir eğitim verdiğini kaydetmiştir.⁷⁴ Adıvar'ın bu kayıtlarına rağmen Cemal Paşa'nın Ermeni çocukları için inşa ettirdiği Ayin/Ayn Tura yetimhanesi bir kısım çevrelerce Ermenilerin asimilasyonuna amacıyla yürütülen politikaların ürünü olarak değerlendirilmiştir. Mesela American Board mensubu olarak bölgede görev yapan misyoner James L. Barton, rakamlarda da abartıya giderek; Ayin Tura Yetimhanesi'ndeki 4.000 Ermeni çocuğunun Türkler tarafından asimile edilerek Türkleştirilmeye çalışıldığını iddia etmiştir.⁷⁵ Fakat onun bu iddiası gerçekten tamamen uzak olmakla birlikte Halide Edip Adıvar'ın verdiği yetimhanede din dersi de verilmediği ve Ermeni çocuklarını zorla Müslüman yapmak gibi bir amacın güdülmeye çalışıldığı şeklindeki bilgiler,⁷⁶ Cemal Paşa'nın bu yetimhaneyi yapmasındaki amacını ispatlamıştır. Bununla birlikte yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre 19 Temmuz 1916'da Meskene'de,⁷⁷ Şam'da ve Cemal Paşa

72 BOA, DH. ŞFR, 63/142.

73 Atnur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, s. 59.

74 Halide Edib Adıvar, *Mor Salkımlı Ev* (Haz. Mehmet Kalpaklı-Gülbün Türkgeldi) Özgür Yayınları, İstanbul 1996, s. 252-253.

75 James L. Barton, *Story of Near East Relief (1915-1930) An Interpretation*, The Macmillan Company, New York 1930, s. 74.

76 Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, s. 253.

77 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, VII, s. 145.

tarafından birisi Dr. Altunyan adlı bir Ermeni'nin kızı, diğeri de bir Alman hemşire idâresinde olmak üzere üç yetimhane daha tesis edilmiştir.⁷⁸ Açılan bu yeni yetimhanelerdeki Ermeni çocuklarının iaşeleri ise hükümet tarafından karşılanmıştır. Bu husus, İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyetinden Halep vilâyetine gönderilen 12 Ağustos 1916 tarihli bir şifrede de bildirilmiştir.⁷⁹

Tüm bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere iskân bölgelerindeki Ermeni kadın ve çocukları Osmanlı Devleti'nin üzerinde hassasiyetle durduğu konulardan birisi olmuştur. Söz konusu unsurların, can güvenlikleri, iaşeleri, barınmaları ve diğer ihtiyaçları, yürürlüğe konulan talimatname veya tebliğler doğrultusunda düzenli bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

3. İstihdam Uygulamaları

Osmanlı Hükümeti, iskân uygulamaları kapsamında yeni yerleşim bölgelerine gelen Ermenileri çeşitli işlerde istihdam etmek suretiyle hem geçimlerini sağlamalarına yardımcı olmuş ve hem de kendi personel ihtiyacını karşılamıştır. Ermenilerin istihdamıyla ilgili mevcut ilk belge, 12 Ekim 1915'te Dâhiliyye Nezâreti'nden Zor mutasarrıflığına gönderilen bir şifre telgrafıdır. Burada liva dâhilinde yapılan inşaat işlerinin kısa sürede tamamlanması için yevmiye karşılığında Ermeni erkeklerinden istifade edilebileceği bildirilmiştir.⁸⁰ Bu uygulamalar yalnızca erkekleri kapsayacak şekilde düşünülmemiştir. 19 Mart 1916 tarihinde Zor mutasarrıflığından Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderilen ve bir kısım Ermeni kadınların sanayi mektebinde halıcılık işinde istihdam edileceklerinin bildirildiği,⁸¹ bir yazıdan anlaşılacağı üzere bu uygulamalara kadınlar da dâhil edilmiştir. Yine Dâhiliyye Nezâreti'nden Zor mutasarrıflığına gönderilen 13 Haziran 1916 tarihli başka bir başka yazıda ise çalışabilecek durumda/yaşta olan kadın ve

78 Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s. 152. Ermeni yetimlerinin iâşe ve barınmaları konusunda Halep Amerikan Konsolosluğunun da aktif rol oynadığı bilinmektedir. Konsolos Jackson'un raporlarından elde edilen bilgilere göre konsolosluğun mali desteği ile İsviçreli misyoner Beatrice Rohner Maraş'tan gelerek Halep'te iki yetimhane kurmuştur. Bu yetimhanelerde 1.000 kadar çocuk ve 50 kadın barınmış, hatta burada erkekler de görevlendirilmiştir. Annesi İrlandalı bir misyoner, babası ise Halepli bir doktor olan Norah Altunyan adlı Ermeni kadın, yine konsolosluğun desteği ile Halep'te başka bir yetimhane kurmuş, 600 Ermeni çocuğunun bakımını üstlenmiştir. Bkz. Kemal Çiçek, "Halep Amerikan Konsolosu J. B. Jackson ve Ermeni Tehcirindeki Yeri", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, (Editörler: Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu), IQ Yayınları, İstanbul 2007, s. 221.

79 BOA, DH. ŞFR, 63/229.

80 Sezer, *Ermenilerin Sevki ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, s. 102; BOA, DH. ŞFR, 55/236.

81 BOA, DH. ŞFR, 513/95.

erkeklerin tarım işlerinde veya başka alanlarda yevmiye karşılığında çalıştırılabilecekleri bildirilmiştir.⁸²

Ermenilerin istihdamına yönelik uygulamalar, daha ziyade iskân bölgelerinin kendi sorumluluk alanında olması münasebetiyle 4. Ordu Kumandanlığı tarafından yürütülmüştür. Hatta Dâhiliyye Nezâreti'nden 10 Eylül 1916'da Zor mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda menzil hizmetinde çalıştırılacak Ermeni göçmenlerin 4. Ordu Kumandanlığına müracaat etmeleri gerektiğinin belirtilmesi⁸³ bu görevin hükümet tarafından 4. Ordu Kumandanlığına verildiğini göstermektedir. Bununla birlikte Ordu Kumandanı Cemal Paşa ise hatıralarında; kendi emriyle Beyrut'ta açılan askerî atölyelerde yaklaşık 3.000 Ermeni kadın ve kızının çalıştırıldığını, bunlara yevmiye ile ordu ambarlarından günlük birer adet ekmekek verildiğini, bu masrafların ise hükümet tarafından karşılandığını kaydetmiştir.⁸⁴

Yine Cemal Paşa, bu bağlamda yürüttüğü faaliyetler hakkında hatıralarında şu ifadeler yer vermiştir: “... Şam'da, Kudüs'te, Beyrut'ta, Lübnan'da ve Halep'te kısacası bütün Suriye şehirlerinde her cinsten ne kadar sanat erbabı varsa bunların hepsini himaye ettim ve kendilerini kıtalara veya şehirlere göndermektense Halep'te, Şam'da Kudüs'te ve Birüssebi'de kurduğum birçok ordu fabrikalarında ve tezgâhlarında istihdam ederek hem ordunun bütün ihtiyaçlarını bunlar vasıtasıyla sağladım, hem de sanat erbabını korudum. Bunlara gündelik (yevmiye) dahi vermiş olduğumu söylersem Suriye sanat erbabının ne kadar ayrıcalıklı muameleler görmüş olduğunu anlaşılmiş olur...”⁸⁵

Ücret karşılığında istihdam edilerek iyi bir duruma kavuşan Ermeniler hakkında bölgedeki yabancı konsolos raporlarında da önemli bilgiler mevcuttur. Şöyle ki, Halep Amerikan Konsolosu J. B. Jackson, 4 Mart 1918'de Halep'ten Amerikan Büyükelçiliği'ne gönderdiği bir raporunda; 1915 yılı sonlarında 6.500 sahipsiz Ermeni kadın ile 3.000 genç kız ve 650 Ermeni erkeğinin fabrikalarda işçi olarak çalıştığını kaydetmiştir.⁸⁶ Diğer taraftan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Şam Konsolosu Karl Ranzi de 15 Şubat 1916'da Dışişleri Bakanı Burian'a gönderdiği bir raporunda Suriye'ye gelen Ermenilerin yaşam koşullarının iyi seviyede olduğundan bahisle olumlu

82 Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskâm Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, s. 102; BOA, DH. ŞFR, 64/292.

83 Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskâm Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, s. 102; BOA, DH. ŞFR, 67/220.

84 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 353.

85 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 367.

86 NARA, RG 59/867.4016/373; *United States Official Documents on the Armenian Genocide, I*, s. 152.

bir gelişme olarak buraya gelen Ermenilerin büyük bir kısmının Mısır demiryolu inşasında iş bulduklarını belirtmiştir.⁸⁷ Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini ise 10 Mart 1916'da Burian'a gönderdiği raporunda aynı hususlara işaret ederek yeni iskân yerlerine gelen Ermenilerin iyi durumda olduklarını, Cemal Paşa tarafından birçok Ermeni'ye iş imkânı sağlandığını kaydetmiştir.⁸⁸

Ermeniler yalnızca askeri işlerde değil, bazı resmi ve özel kurumlarda da istihdam edilmişlerdir. Halep valiliğinin Dâhiliyye Nezâreti'ne sunduğu 14 Haziran 1917 tarihli bir raporda, istihdam edilen Ermenilerin nerelerde çalıştıklarına dair önemli sayısal verilere yer verilmiştir. Söz konusu rapora göre askerî fabrikalarda 6.400, imalâthanelerde 6.200 ve Bağdat demiryolu hattında ise 200 Ermeni'ye iş verilmiştir. Raporda ayrıca 556 Ermeni'nin özel kurumlarda 200 Ermeni'nin de mahalle aralarındaki ev, köşk veya benzeri yerlerde çalıştıkları kaydedilmiştir. Bununla birlikte sanayi ve öğretmen okulları ile belediye ve bayındırlık hizmetlerinde çalışan Ermenilerin olduğu da rapordaki bilgiler arasında yer almıştır.⁸⁹

Cemal Paşa, sayıları yaklaşık 15.000-20.000 civarında olduğu iddia edilen⁹⁰ ve bilhassa askerî imalathanelerde çalışan Ermeni dul kadın ve sahipsiz genç kızlarının sağlıklı ve düzenli yaşam koşullarına sahip olabilmeleri hususuna da büyük önem vermiş, bununla ilgili olarak bir de talimatnâme yayımlamıştır. 16 Kasım 1917 tarihli bu talimatnâme şu şekildedir:

“Emrinizdeki imalathânelerde bulunan kadın göçmenlerin hayat şartlarının düzeltilmesiyle ilgili hususlar aşağıdadır:

- 1- *Bugünden itibaren bu kadınlara ekteki listede verilen bilgilere göre ödeme yapılacaktır.*
- 2- *Ekmeklerin menzilce takdir edilecek miktardaki erzakı yetkililerce belirlenecek fiyat üzerinden Halep Menzil Müfettişliği tarafından sağlanacaktır.*

87 Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, Vol. VII (1916-1917), s. 5018-5021 (HA, PA, Ohandjanian No. 1152; HA PA XII 463 no 4/P).

88 Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, Vol. VII (1916-1917), s. 5076-5080 (HA, PA, Ohandjanian No. 1163; HA PA XII 463 no. 21 /P-B).

89 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: VIII, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 130, 431.

90 Ramazan Çalık, “Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 19, Yıl: 1999, s. 240.

- 3- Kadınların tamamı değişimli ve ücretsiz olarak her on beş günde bir rahatça yıkanabilmelerinden Halep Mıntıka Menzil Müfettişliği memur ve sorumludur. Sabun ve sair ihtiyaçları için harçayacakları paralar her ay benden istenecektir. Hamama gönderildikleri günlerde dahi bu kadınların yevmiyeleri kesilmeyecek, ne kadar ise o miktar verilecektir.
- 4- Bu kadınlar için temiz ve düzenli yatacak yerlerin temininden yine Halep Mıntıka Menzil Müfettişliği sorumludur.
- 5- Halep Mıntıka Menzil Müfettişliği başhekimi göçmenlerin sıhhatlerinin korunmasından ve bunlara hiçbir bulaşıcı hastalığın sirayet etmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasından sorumludur. Bunlara tıpkı askerlere verildiği gibi ordu tarafından ücretsiz ilaç verilecektir. Doktor bunları her gün muayene etmekle görevlidir.
- 6- Bu emir gereğince yapılacak muameleler için gereken masraflar ordu kumandanlığına aittir.”⁹¹

Cemal Paşa'nın bu emri sonrasında Halep Mıntıka Menzil Müfettişliği tarafından 6. Kolordu İdâre Riyaseti'ne ekinde ordu emrinde istihdam edilen Ermeni kadın işçilerinin yaptıkları işlerle bu işler karşılığında kendilerine ödenecek yevmiyelerin yazıldığı çizelge bulunan bir yazı gönderilmiştir. Çizelge şu şekildedir:⁹²

---

91 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, VIII, s. 137, 438; Hikmet Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler 4. Ordu'nun İnsani Yardımları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, s. 204; Ahmet Tetik, “4'üncü Ordu Komutanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 30, Ankara 2008, s. 107-108.

92 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), VIII, s. 138, 439; Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, s. 204-205; Tetik, “4'üncü Ordu Bölgesinde Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları”, s. 108-109.

Para	Kuruş	Adet veya Kilo	Vazifeleri
20	1	1 çift	İplikten makine ile çorap yapımı ve elle dikilmesi
10	1	1 kilo	İp eğirmek için yün hallaciyeye ücreti
30	-	1 kilo	Yorgan yapmak için yün hallaciyeye ücreti
-	3	1 kilo	Yün tarama ücreti
20	1	1 kilo	İplik için pamuk hallaciyeye ücreti
30	-	1 kilo	Yorgan ve pamuklu elbise için pamuk hallaciyeye ücreti
30	-	1 kilo	Mutabiye yapımı için kıl hallaciyeye ücreti
-	25	1 kilo	Ayaklı çıkırcık ile direzin ⁹³ yün için ip imali
-	20	1 kilo	Motorlu çıkırcık ile direzin yün için ip imali
-	15	1 kilo	Kirmenli ⁹⁴ anklima yün ipliği imali
-	12	1 kilo	Çuvallık için direzin ve anklima olmak üzere iki çeşit yün ipliğinin ortalama ücreti
-	7	1 kilo	Çarhlı kıl ipliği imali
-	9	1 kilo	Kirmenli kıl ipliği imali
-	6	1 adet	At torbası imali ve terzi ücreti
-	5	1 adet	Eşek torbası imali ve terzi ücreti
-	2	1 adet	Gübre torbası imali ve terzi ücreti
20	2	1 adet	Kolan imal ücreti
-	2	1 adet	Yular sapı imal ücreti
20	-	1 kilo	Yün yıkama ücreti
10	-	1 kilo	Keçi kıl yıkama ücreti
—	—	—	Dört Ayaklı Tezgâhlar ile İki Ayaklı Tezgâhlar
85	-	1 arşın	İki ayaklı için (85 para)
20	2		Dört ayaklı için (100 para)

Görüldüğü üzere Osmanlı Hükümeti, kendileri için belirlenen yeni yerleşim yerlerine gelen Ermenilere iş imkânı sağlamak suretiyle onların geçimlerini sürdürmelerini yardım etmiştir. Bu sayede hem Ermenilerin geçim sıkıntıları giderilmeye çalışılmış, hem de bilhassa askeri alandaki üretimin sürekliliğini sağlanarak ordunun ihtiyaçları sağlanmıştır.

4. Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler

Sevk ve iskân uygulamaları esnasında Ermenilerin başına musallat olan en büyük facia, bütün insanlık tarihi boyunca savaş ve göç hareketlerinin

93 Dokumacılıkta tezgâha uzunlamasına gerilen ip. *Ötüken Türkçe Sözlük*, Cilt: 2 (1-5), (Haz. Yaşar Çağbayır), Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 1237.

94 Elde yün eğirmeye yarayan tahtadan yapılmış araç. *Türkçe Sözlük*, 3, s. 1330; *Ötüken Türkçe Sözlük*, 2, s. 2685.

yaşandığı zamanlarda ortaya çıkarak can kayıplarına sebep olan salgın hastalıklar olmuştur.⁹⁵ Henüz iskân yerlerine varmadan salgın hastalıklarla karşılaşmış olan Ermenilerin, iskân bölgelerine geldiklerinde karşılaştıkları ilk salgın hastalık dizanteridir. Gelen Ermeni nüfusunun artmasına bağlı olarak başta Halep olmak üzere bölgede Tifüs salgını da başlamıştır.⁹⁶

Devam eden savaşın ağır koşulları altında zamanla daha da şiddetlenen salgın hastalıklara karşı alınması gereken ilk önlemler, Urfa Mutasarrıfı Haydar Bey'in 10 ve 11 Ağustos 1915'te Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazılarla gündeme gelmiştir. Haydar Bey, ilk yazısında; bu tarihlerde Urfa'da toplu halde 40.000 Ermeni'nin mevcut olduğunu, kazada herhangi bir hastalığın vuku bulması halinde önünün alınamayacağından buradaki Ermenilerin derhal Halep'e sevk edileceklerini bildirmiştir.⁹⁷ Haydar Bey, 11 Ağustos 1915'te gönderdiği diğer yazısında ise salgın hastalıklar dolayısıyla her gün 30-40 kişinin hayatını kaybettiğinden bahsetmiş, her ne suretle olursa olsun Urfa'ya Ermeni gönderilmemesi veya yapılacak sevkiyatın Halep-Suriye cihetlerine yapılması talebinde bulunmuştur.⁹⁸ Fakat Halep ve Suriye valilikleri, Haydar Bey'in bu talebini kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Haydar Bey, 14 Ağustos 1915'te Dâhiliye Nezâreti'ne yeni bir yazı göndererek, hastalıklardan dolayı Urfa'da günde 50-60 kişinin öldüğünü bu yüzden buraya Ermeni sevkiyatı yapılmaması ve buradakilerin de nereye gönderileceklerinin bir an önce belirlenmesini istenmiştir.⁹⁹ Benzer içerikteki bir yazı da 14 Eylül'de Zor Mutasarrıflığından gönderilmiştir.¹⁰⁰ Diğer taraftan Dâhiliye Nezâreti'ne bu tür bir şifre telgraf da 16 Ekim 1915'te 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından gönderilmiştir. Cemal Paşa telgrafında Halep'teki Ermeniler arasında zuhur edecek bir hastalığın orduyu zor durumda bırakacağından bahsetmiş, bu yüzden bunların bir an evvel iskân yerlerine gönderilmeleri için gereğinin yapılması talebinde bulunmuştur.¹⁰¹ Bunun üzerine 17 Ekim 1915'te Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti'nden Talât Paşa imzasıyla Suriye vilâyetine bir tebligat gönderilmiştir. Söz konusu tebligatta Talât Paşa; Hama'da bulunan yaklaşık 20.000 Ermeni arasında zuhur eden lekeli humma, tifo, dizanteri gibi hastalıklardan günde 70-80 kişinin öldüğüne dair haberler alındığını belirtmiş, bu nedenle Halep'te bulunan Muhâcirîn

95 Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, s. 245.

96 Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, s. 247, 249; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik "X ncu Cilt"*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 302.

97 BOA, DH. ŞFR, 483/41.

98 BOA, DH. ŞFR, 483/73.

99 BOA, DH. ŞFR, 483/136.

100 BOA, DH. ŞFR, 488/135.

101 BOA, DH. ŞFR, 493/119.

Müdürü Şükrü Bey ile haberleşmek suretiyle buradaki Ermenilerin bir an evvel iskân yerlerine gönderilmelerini emretmiştir.¹⁰² Görüldüğü üzere Ermenilerin salgın hastalıklardan korunması bağlamında düşünülen ve uygulamaya konulmak istenen ilk tedbirler, onların buldukları yerlerden uzaklaştırılması ve bir an önce iskân yerlerine gönderilmeleri şeklinde tezahür etmiştir.

Salgın hastalıkların 1915 yılı Eylül ayından itibaren şiddetlenerek bütün iskân bölgelerini etkisi altına almaya başlamasıyla karşı daha etkili yeni önlemlerin alınması gündeme gelmiştir. Bu bağlamda en etkili önlemler, 1915 yılı sonlarına doğru 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, tarafından yayınlanan bir talimatnâmeyle Halep vilâyetinde alınmıştır. Hastalık tehdidinin önlenmesini öngören önemli maddelerden oluşan ve “*sıhhî sıkıyönetim*” ilânı olarak da adlandırılan 5 Kasım 1915 tarihli bu talimatnâme şu şekildedir:

- 1- *Uzun zamandan beri toplu halde Halep vilâyeti dâhilinde bulunan bütün erkek ve kadın Ermeni göçmenleri, 5 gün içerisinde kendileri için belirlenen yerlere sevk edileceklerdir. Bu emirle henüz tamamlanmamış durumdaki Fransız Hastanesi'ndeki muhâcirler sevk olunarak hastanenin tahliyesine başlanacaktır. Lekeli humma ve tifo gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanan Ermeniler, tedavi edilmek üzere adı geçen hastaneye yerleştirileceklerdir. Bu emrin icrasına Dâhiliyye Nezâreti Muhâcirin Müdürü Şükrü Bey memurdur.*
- 2- *Bulaşıcı hastalıklardan korunmak için Halep şehri halkına dağıtılmak üzere gerekli tedbirleri içeren beyanname yarın sabaha kadar Halep Sıhhiye Müdürü tarafından bana gösterilecektir. Beyannamenin dağıtımına tarafımdan izin verildikten sonra Türkçe ve Arapça olarak 10.000 adet bastırılacaktır. Bu beyannameler en geç Cumartesi gününe kadar vilâyetteki bütün evlere dağıtılacak ve şehirde herkesin geçtiği yollara ve sokak aralarına yapıştırılacaktır. Beyannamenin içeriği camilerdeki hatipler, vaazlar, kiliselerdeki papazlar ve sinagoglardaki hahamlar tarafından halka açıklanacaktır. Beyannamenin zamanında basımı, dağıtımı ve ruhani heyete tebliğinden belediye riyaseti ve zabitan, vaazlarla tebliğinden ise Vilâyet Evkâf Müdüriyeti mesuldür.*
- 3- *Sonraki emre kadar bütün mektepler kapatılacaktır.*
- 4- *Halep ahalisinden kadın veya erkek herhangi bir kişi tifoya veya lekeli hummaya yakalanırsa tedavi için derhal hastaneye gönderilecektir. Bütün tabipler kendilerince malum olan hastaların yaşadıkları ikâmet yerlerini*

102 BOA, DH. ŞFR, 57/71.

derhal vilâyet Sıhhiye Müdüriyeti'ne bildirmek mecburiyetindedirler. Bu hususa aykırı hareket eden doktorlar şiddetle cezalandırılacaklardır. Bu konu Halep Sıhhiye Müdüriyeti tarafından bilhassa tüm doktorlara bir gün içerisinde imza karşılığında tebliğ edilecektir. 6. Kolordu Kumandanlığı başhekimi tarafından da tüm askeri tabiplere tebligat yapılacaktır.

- 5- *Tifo ve lekeli hummaya yakalananlar için ücretsiz olarak tedavi edilmek üzere henüz tamamlanmamış Fransız Hastanesi hazırlanacaktır. Bir başhekim tayin edilinceye kadar buranın sorumlusu Doktor Yüzbaşı Hüsnü Bey olacaktır. Bu hastanenin ihtiyacı olan doktor ve memurların bir listesi Cumartesi gününe kadar Yüzbaşı Hüsnü Bey tarafından şahsıma iletilecektir.*

Tifo ve lekeli hummaya yakalanan halk aşağıdaki hastanelere karşısında belirtilen ücret mukabilinde kabul edileceklerdir:

Doktor Altunyan Hastanesi'ne günlük 3 Mecidiye, Askerî Hastane'ye günlük 1 Mecidiye, Belediye Hastanesi'ne günlük 10 Kuruş verilecek. Bu paralara hastane kirası, tedavi ve iâşe masrafları da dâhildir.

- 6- *İkinci bir emre kadar Halep şehrinin genel sıhhi durumunu koruması yönünde faaliyette bulunmak üzere Mösyö Veyland görevlendirilmiştir. Karl Veyland, benim emrim altında olup, bütün makamlarla doğrudan temas edebilme yetkisine sahiptir. Veyland ayrıca tüm tedbir ve teklifleri tarafımdan emredilmiş gibi yerine getirmekle yetkilendirilmiş olmakla birlikte kendisine yardım etmek üzere istediği kişilere görev tevdiinde bulanabilir. Halep valiliği başlangıçta Mösyö Veyland'a 500 lira verecektir. Veyland vazifesini yerine getirdikten sonra kendisine verilen paradan harcadıklarına ait evrakları valiliğe takdim edecektir. Tüm sıhhiye işlerinde Möyö Veyland ile Ordu Sıhhiye Müşavir Vekili Doktor Neşet Ömer Bey birlikte görev yapacaklardır. Neşet Ömer Bey gelinceye kadar onun görevi Halep Sıhhiye Müdürü tarafından yerine getirilecektir. Bu vazifeleri yerine getirmesi esnasında bütün resmi makamlar, Mösyö Karl Veyland'a yardımcı olacaklardır. Mösyö Karl Veyland'ın vazifeleri şunlardır:*

- *Şehrin temizliği ve dezenfekte işlerini tanzim etmek,*
- *Beyannamede belirtilen hususların halk tarafından yerine getirilip getirilmediğini kontrol etmek ve bu hususta gerekirse cebri tedbirlere başvurmak,*
- *Şehir hastaneleri arasındaki hasta naklini düzenlemek...*

7- Halep vilâyetinin temizlenmesi ve dezenfekte işinin düzenlenmesi için şehir çeşitli bölgelere ayrılacaktır. Bu bölgelerin her birine 6. Kolordu Kumandanlığı tarafından bir bölge komutanı ile bir doktor tayin edilecektir. Bundan başka her bölgeye bir temizlik müfrezesiyle bir dezenfeksiyon makinası da bölge doktorunun emrine verilecektir. Her doktor kendi bölgesindeki hanelerde gizlice yatan hastaların olup olmadığını öğrenerek bulduğu hastaları muayene edecektir. Bu kapsamda bölge sınırları dâhilinde bulunan evler muayene edilecek, bu muayene esnasında tüm kurallara uyulacak, herkes tebliğ edilen tedbirleri eksiksiz yerine getirecek ve bölgelerindeki doktorlara kendilerini göstereceklerdir.

Temizlik müfrezelerinin tanzimi, bunların mekkâre ve arabalarla teçhizi ile dezenfeksiyon hakkındaki çalışmalar Mösyö Veyland tarafından verilen tekliflerle yapılacaktır. Belediye riyaseti mümkün olduğu kadar çok miktarda temizlik ve dezenfeksiyon malzemesi sağlayacaktır. Bu hazırlıklara hemen yarın başlanacaktır. İkinci bir emre kadar Belediye riyaseti tarafından hazırlanan malzeme miktarı her gün tarafıma bildirecektir.

8- Temizlik ve dezenfeksiyon işlerini idâre etmek ve gereken hususları halka öğretmek üzere Mösyö Veyland tarafından müfettişler görevlendirilecektir. Bu müfettişler, kollarında beyaz zemin üzerinde kırmızı hilal işareti olan bir bant taşıyacaklardır. Yine her müfettişe vazifesini yerine getirmesine yardımcı olmak üzere iki polis memuru görevlendirilecektir.

9- Hasta nakliyatında kullanılmak üzere gerektiği kadar yaylı arabadan oluşan bir araba kolu teşkil edilecektir. Bu arabalar başka bir hizmette kullanılamayacak ve sık sık dezenfekte edilecektir. Doktorlar veya polisler hastaneye nakledilecek hastaların oturduğu yerleri doğru bir şekilde araba kolu kumandanına bildireceklerdir.

10-Hastanelerde bulaşıcı hastalıklardan ölenler, gerek mevcut olan ve gerekse yeni kurulacak mezarlıklara sıhhi koşullara uygun olarak defnedileceklerdir. Şayet lüzum ve ihtiyaç duyulursa tarafımdan izin alındıktan sonra henüz tamamlanmamış olan Fransız hastanesi yakınında açılacak yeni mezarlığa da cenazelerin uygun bir şekilde defnedilmesi sağlanacaktır. Ailesi bulunmayan cenazelerin defni sırasında bağlı olduğu din ve mezhebe uygun olarak herhangi bir abartıya müsaade edilmeksizin merasimle defnedilmesine izin verilecektir. Halep valiliği bu emirlerin

103 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), VIII, s. 20-23, 326-328; Özdemir, Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler, s. 127-130.

aynen uygulanmasıyla alakadar olan memurların ciddiyetle çalışmalarına nezaret edecek, bu hususlara dair şiddetli emirler verilecektir... ”¹⁰³

Görüldüğü üzere 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından bulaşıcı hastalıklara karşı oldukça önemli tedbirler alınarak tehlikeye karşı ordu, halk ve idârecilerin müştereken faaliyette bulunmaları teşvik edilmiştir. Bunun yanında karantina uygulaması dâhilinde¹⁰⁴ istasyonlar, tuvaletler, hamamlar ve hastaneler ile ordu birlikleri ve Ermeni kafilelerinin topluca seyahat ettikleri tren vagonları günlük hijyen ve temizlik uygulamalarına dahil edilmiştir.¹⁰⁵

Ermeni kamplarında 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından askeri doktorlar da görevlendirilmiştir. Mesela Mamure’deki Ermeni kampları ve çadırlarda yaşayanlar ordu doktorlarından Dr. Rafael tarafından sürekli takip edilmiş, gerekli karantina veya tecrit işlemleri vakit kaybetmeksizin yapılmıştır.¹⁰⁶ Ayrıca burada şunu da belirtmek gerekir ki; iskân bölgesindeki hastalıklara karşı mücadelede Hilâl-i Ahmer Cemiyeti¹⁰⁷ de önemli çalışmalar yapmıştır. Bilhassa kolera, çiçek, dizanteri, sıtma ve tifüs gibi hastalıklara karşı korunmak için gerekli aşılardan ve diğer tıbbi ilaçlar, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından karşılanmıştır.¹⁰⁸

4. Ordu Kumandanlığı Dâhiliyye Nezâreti vasıtasıyla Ermenilerin henüz iskân bölgelerine gitmeden bulaşıcı hastalıklarla karşılaşmasını engellemek amacıyla güzergâh değişimi şeklinde tedbirlerin alınmasını da sağlamıştır.¹⁰⁹ Şöyle ki Ordu Kumandanlığının girişimleri sonucunda Dâhiliyye Nezâreti’nden Zor mutasarrıflığına gönderilen 3 Şubat 1916 tarihli bir tebligatla, Resulayn’a gelip, buradan Musul’a gönderilecek Ermeni kafilelerinin hastalık taşıma riskinden dolayı, bu tarihten itibaren Resulayn-Musul hattı yerine başka bir yoldan gönderilmeleri emredilmiştir. Bu tebligatta ayrıca yapılacak değişikliğin salgın hastalıkların asker arasında yayılmasını ve

104 Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, s. 172.

105 Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, s. 130-139.

106 Tetik, “4’üncü Ordu Komutanlığının Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları”, s. 96.

107 Bugünkü Kızılay kurumunun Osmanlı Devleti’ndeki adıdır. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin tarihi ve Kızılay adını alması hakkında detaylı bilgi için bkz. *Hilâl-i Ahmer’den Kızılay’a, I-II* (Hazırlayanlar: Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin), Kızılay Yayınları, Ankara 2000.

108 *Kızılay Arşivi (KA)*,16/142; 315/152; .345/51; 345/51-1 ve *KA*, nr.107/12’ den nakleden; Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, s. 115.

109 Hükümet tarafından salgın hastalıklara karşı alınan önlemler dâhilinde Ermenilerin ikâmet yerleri dahi değiştirilmiştir. Mesela 12 Ekim 1915’te Urfa Mutasarrıflığı’ndan Dâhiliyye Nezâreti’ne gönderilen bir şifrede Hısn-ı Mansur (Adıyaman) jandarmaları tarafından korunan bir kasabadaki Ermeni kafileleri arasında şiddetli salgın hastalıklar zuhur ettiği için kasabanın yarım saat mesafe uzaklığında başka bir yere taşınacağına karar verildiği bildirilmiştir. Bkz. BOA, *DH. ŞFR*, 493/53.

böylelikle askeri sevkiyatın sekteye uğramasını önlemek gerekçesiyle 4. Ordu Kumandanlığı tarafından talep edildiği de belirtilmiştir.¹¹⁰ Diğer taraftan 10 Nisan 1916'da İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti'nden Urfa mutasarrıflığına gönderilen bir başka tebligatta ise iskân bölgelerine gönderilmek üzere Urfa'ya gelen/gelecek olan Ermenilerin salgın vakalarının daha az olduğu yerlere sevklarının istenmesi¹¹¹ alınan tedbirler bağlamında sadece güzergâhların değil, iskân mahallerinin de değiştirildiğini göstermektedir.

4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, zührevi hastalıkların yarattığı tehdidin azaltılmasına yönelik de önemli tedbirler almış, bu amaçla 22 Ekim 1917'de Ermenilerin en çok bulunduğu Halep vilâyeti için bir de talimatnâme yayımlamıştır. Bu talimatnâme şu şekildedir:

“Halep’te ve Şam’da zuhur eden bulaşıcı ve öldürücü surette devam eden zührevi hastalıklar ordunun ve halkın hayatını tehdit etmektedir. Bu yüzden derhal aşağıdaki tedbirler alınacaktır:

- 1- Halep ve Şam’da 100 yataklı birer Zührevi Hastalıklar Hastanesi kurulacaktır.
- 2- Bu hastaneler için gerekli binalar Halep ve Suriye vilâyetlerinin valileri tarafından seçilecektir. 100 yataklı Halep hastanesi için gerekli tüm eşya ve malzemeler, 6. Kolordu Asker Alma Başkanlığı, Şam’daki hastane için gerekli olan malzeme ise Ordu Lojistik Destek Müfettişliği tarafından verilecektir.
- 3- Halep’te ve Şam’da kurulacak olan zührevi hastalıklar hastanelerinin iâşe, levâzım ve ilâçları, bu hastanenin Halep’teki veya Şam’daki askeri hastanelerden birine bağlanmak suretiyle sağlanacaktır.
- 4- Bu hastanelerdeki görevli ve hizmetlilerin maaşları, valilikçe hastanelerin genel gelirinden ödenecektir. Bu gelirlerin mevcut ihtiyacı karşılamadığı zamanlarda geri kalan meblağ tarafımdan tevdi edilecektir.

110 BOA, DH, ŞFR, 60/219. Ermeniler arasında görülen hastalıkların cepheye sevk edilen askerlere sirayet etmesini önlemek amacıyla da bir takım tedbirler alınmıştır. Mesela Mamure hattı güzergâhında iki tifo ve dizanteri vakası üzerine Halep Menzil Müfettişliği, Ermeni göçmenlerin askerlerle temasının yasaklanması konusunda hükümet tabibi tarafından uyarılmıştır. Öte yandan Resulayn Menzil Müfettişliği Hastanesi Baştabibinin, Halep Menzil Müfettişliği Baştabipliğine gönderdiği bir yazıda; lekeli humma, dizanteri, tifo gibi hastalıkların askeri nakliyat güzergâhı üzerinde bulunan bölgeden geçeneri tehdit edici düzeye ulaştığını belirterek asker arasında hastalığa rastlanmadığını ancak şimendifer kumpanyası çalışanlarının daha dikkatli olmaları konusunda uyarılmalarını istemiştir. Tetik, “4’üncü Bölgesinde Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları”, s. 96.

111 BOA, DH, ŞFR, 62/238.

5- *Halep'te ve Şam'da bundan sonra zührevi hastalıklarla ilgili yeni tüzüğün içerdiği hükümlerin aynen ve eksiksiz uygulanmasından vilâyetlerin emniyet müdürlükleri sorumludur...*¹¹²

Cemal Paşa'nın bu talimatnâmesi kapsamında yürütülenlerin haricinde bölgedeki salgın hastalıkları önlemek amacıyla daha başka tedbirler de alınmıştır. Mesela Filistin yakınlarında bulunan Afule adlı bir köy, tifüs salgınından dolayı boşaltılarak yakılmıştır.¹¹³ Diğer taraftan Vadi-i Sanan'da kolera vakalarına karşı bir tecrithâne tesis edilmiş, trenlerle gelen siviller burada muayene edilmişlerdir. Bu tecrithâne karantina uygulaması dahi yapılmış, hastalık riski taşıyanlar üç gün gözetim altında tutulmuşlardır.¹¹⁴

4.1. Hastaneler ve Hastaların Tedavisi

Osmanlı Hükümeti tarafından iskân Ermenilerin tedavilerinin yapılması ve aksatılmaması için iskân mahallerine sıhhiye müfettişleri görevlendirilmiştir. 3 Ağustos 1915'te Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti'nden Halep vilâyeti ile Urfa ve Zor sancaklarına gönderilen bir tebligattan anlaşıldığına göre, Ermenilerin tedavilerinin daha iyi yapılması gayesiyle tüm mahallerde sıhhiye müfettişleri görevlendirilmiştir.¹¹⁵ Bununla birlikte hastaların tedavisi hususunda yerel yöneticilerin de oldukça hassasiyet sahibi oldukları ve sağlık personeli görevlendirilmesi yönünde hükümetten taleplerde yapılan yazışmalardan anlaşılmıştır. 24 Temmuz 1915'te Halep valiliğinden gönderilen bir yazıda mutasarrıflıkların isteği üzerine Ermeni hastalarını tedavi etmek amacıyla Eczacı İskender ile Halep belediye doktorunun, Zor ve Resulayn sancaklarına gönderilmesi hususunda yapılması gerekenin sorulmasına¹¹⁶ Dâhiliye Nezâreti'nden verilen olumlu yanıt¹¹⁷ bunun örneklerindedir.

Sevk ve iskân uygulamaları kapsamında vilâyetlere ve sancaklara gönderilen talimatnâmelerde de hastaların tedavisiyle ilgili önemli hükümler yer almıştır.

112 ATASE, BDH, Kls. 3244, Dos. 09, Fih. 001-02; Kls. 3244, Dos. 09, Fih. 001-03; Kls. 3244, Dos. 09, Fih. 002-02; Kls. 3244, Dos. 09, Fih. 002-03; Kls. 3244, Dos. 09, Fih. 002-07; Kls. 3244, Dos. 09, Fih.002-07a; Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, s. 119; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, VIII, s. 136; Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, s. 141-142.

113 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, IV. ncü Cilt, 1. nci Kısım Sina Filistin Cephesi (Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebelerinin Sonuna Kadar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979, s. 680.

114 Tetik, "4'üncü Ordu Bölgesinde Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları", s. 100.

115 BOA, DH. ŞFR, 54-A/226.

116 BOA, DH. ŞFR, 480/146.

117 BOA, DH. ŞFR, 54-A/153.

Bu doğrultudaki ilk genel hüküm, 28 Ağustos 1915 tarihinde yayınlanan talimatnamenin 9. maddesinde “...*Ermenilerin sağlık durumlarını kontrol ve hasta olanları tedavi etmek için her gün bir doktor görevlendirilecektir. Hasta, Hamile ve yeni doğan çocukların tüm ihtiyaçları karşılanacaktır. Tüm bu işlerden ise yetkili memurlar mesul olacaklardır...*”¹¹⁸ şeklinde yer almıştır. Yine tamamen iskân bölgeleri için İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdürü Şükrü Bey’in hazırladığı 8 Ekim 1915 tarihli talimatnamede de bu hususlara yer verilmiştir. Talimatnamenin 25 maddesinde her üç menzilde bir istirahat mahallerinin tesis edileceği buralara da sıhhiye memurlarının tayin edileceği buna ilaveten yeteri kadar tıbbi malzeme temin edileceği, hastaların tedavi ve istirahatlerinin sağlanacağı gibi hükümlere yer verilmiştir.¹¹⁹

Hastaların tedavisi konusunda 4. Ordu Kumandanlığı tarafından da önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Cemal Paşa'nın gayretleriyle Cemile Mahallesi'nde yapılmış yarım kalmış Fransız Hastanesi, Halep asker kıışlasının yapımında çalışan 500 kişilik amele taburu tarafından bir haftada tamamlanmış, 850 yataklı hastane şekline sokulmuştur.¹²⁰ Bundan başka yine Şam'da 2.000, Halep'te ise 1.000 yataklı cerrahi hastaneleri için yetersiz olan operatör sayısı yükseltilmiştir.¹²¹ Yine Resulayn-Musul hattı üzerinde etkili olan tifüs hastalığının tehdidini azaltmak amacıyla 30 arabadan müteşekkil bir hasta nakil birliği oluşturulmuş, sonrasında ise Nusaybin ve Cizre ile birlikte Resulayn'da 50 yataklı Tel-ermen, Kirkil ve Hunyat'ta 25 yataklı, Musul'da ise 250 yataklı birer hastane açılmıştır.¹²² Bunların yanında Halep'te, artan ihtiyacı karşılamak amacıyla bir cami ve bir kilise de hastaneye dönüştürülmüştür.¹²³ 3 Ocak 1916 tarihli bir rapordan anlaşıldığına göre; tüm bu hastanelerin açılmasından sonra bulaşıcı hastalıklarda azalma görülmüş,¹²⁴ başlangıçta günlük 250 olan vaka sayısı ayda 10'a kadar inmiştir.¹²⁵

Hastaların tedavisi hususunda 4. Ordu Kumandanlığı tarafından 8 Ocak 1915 tarihinde başka bir emirname daha yayımlanmıştır. Bu emirnameyle de Fransız Hastanesi'nde kurulan sivil tecrithânen ve Halep'teki hastanelerden

118 Sonyel, “Ermeni Propagandası, Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı” s. 141-142.

119 BOA, DH. EUM. VRK, 15/71.

120 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye’de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, TTK Yayınları Ankara 1999, s. 20-21.

121 Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, s. 108.

122 ATASE, BDH, Kls. 2451, Dos. 219, Fih. 005-03; Kls.2451, Dos. 219, Fih. 005-04; Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, s. 116.

123 Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, s. 177.

124 ATASE, BDH, Kls.2451, Dos.219, Fih.005-05; Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, s. 117.

125 Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, s. 172.

başka 28 Şubat'a kadar 1.000 yataklı başka bir hastane daha hazırlanması ve Halep'teki Vatan Hastanesi'nin kapasitesinin 2.000 yatağa çıkarılması emredilmiştir. Suriye'de de benzeri çalışmalar yapılarak 1916 yılı ortalarına kadar Şam'da bulunan Merkez Askerî Hastane'nin desteklenmesi için Mezze'de bir mahalle boşaltılarak bulaşıcı hastalıklar için 1.000 yataklı bir hastane şeklinde teçhiz edilmiştir.¹²⁶

Tüm bu çalışmalarla birlikte 4. Ordu Kumandanlığı tarafından Halep vilâyetinde bir tecrithâne de açılmıştır. 19 Ekim 1916'da 6. Kolordu Komutanlığı tarafından yayınlanan bir genelgeyle bu tecrithânenin tüm ihtiyaçları ordu tarafından karşılanmıştır.¹²⁷ Hastane açma veya sağlık merkezi teşkil etme yönündeki çabalar sonraki süreçte de devam etmiştir. Dr. Neşet Ömer Bey tarafından 25 Mayıs 1917'de Beyrut'ta bir Hıfzıssıhha merkezi açılmış, 1917 yılı Ekim ayında Cemal Paşa tarafından Halep vilâyeti için yayınlanan bir talimatnâmede Halep'te ve Şam'da 100 yataklı birer zührevi hastalıklar hastanesi kurulması hükme bağlanmıştır.¹²⁸ Cemal Paşa'nın bu yöndeki faaliyetleri bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Bulaşıcı hastalıklara yakalanan Ermeniler hastanelerdeki tedavilerinin ardından nekâhethâne¹²⁹ adı verilen yerlere alınarak istirahat ettirilmişlerdir. Çalışma düzenleri 6. Kolordu Kumandanlığı Asker Alma Başkanlığı Baştabibi Yarbay İhsan Zeki Bey tarafından 28 Temmuz 1915 tarihinde yayınlanan emirnameyle belirlenen nekâhethâneler,¹³⁰ bulaşıcı hastalıkların tedavisi açısından oldukça önemli kurumlar olmuşlardır. 4. Ordu Kumandanlığına bağlı 6. Kolordu Kurmay Başkanlığı'nca "*nekâhethâne emri*" adlı bir talimatname yayımlanmasından sonra bu kurumların önemi daha da artmıştır. 11 Aralık 1915 tarihli bu talimatnameyle hastaların hastanelerden sonra mutlaka nekâhethânelere gönderilmeleri, bulunulan bölgede nekâhethâne olmaması halinde ise mevcut hastanelerde açılacak "*nekâhethâne koğuşları*"na alınarak tedavilerinin devam ettirilmesi emredilmiştir.¹³¹ Bununla birlikte 4. Ordu Komutanlığı

126 Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, s. 179.

127 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, VII, s. 147. 4. Ordu Kumandanlığının sıhhi uygulamalar kapsamında yürüttüğü çalışmalara Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından da önemli katkılar sağlanmıştır. Cemal Paşa, hasta çadırlarının teminine imkân olmadığından, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nce her biri 25 yataklı 300 hasta çadırı ve 10 adet seyyar sterilizasyon-dezenfeksiyon aleti ile 20 portatif ameliyat masasının her ne suretle olursa olsun çok geçmeden orduya gönderilmesini istemiştir. Bunların yanında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 12 Haziran 1917 tarihinde 4. Ordu için çeşitli sağlık araç-gereçleri de temin etmiştir. *KA*, nr.23/268 ve *KA*, nr.177/40; nr.177/41'den nakleden Sezer, *Ermenilerin Sevki ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, s. 108.

128 Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, s. 141.

129 Şifa yurdu adıyla da bilinen nekâhethâneler, hastaların tedavi sonrası dinlenerek eski kuvvetlerini kazanmak için istirahate alındıkları yerlerdir. Bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, VIII, s. 112.

130 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, VIII, s. 112.

131 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, VIII, s. 31.

tarafından nekâhethâne bulunmayan yerlerde nekâhethâne tesisi için de çalışmalar yapılmıştır. Yine 6. Kolordu Kurmay Başkanlığı tarafından 6 Ocak 1916'da yayımlanan bir emirde bununla ilgili hükümlere yer verilmiştir. Söz konusu hükümler şu şekildedir:

- *Şu anda Adana, Nasıra ve Kudüs'te birer nekâhethâne mevcuttur. Şam ve Halep'te de birer nekâhethâne açılacaktır.*
- *Halep ve Şam nekâhethâneleri 250 yataklı olacaktır.*

Osmanlı Devleti tarafından yayımlanan talimatnâmler ve gönderilen özel tebligatlar ile iskân bölgesine gelen tüm Ermenilerin can ve mal güvenliklerini korunması amacıyla gereken her türlü tedbir alınmıştır.

- *Yapılacak olan nekâhethâneler için olabildiğince birbirine yakın ve büyük binalar seçilerek boşaltılacaktır. Bu binalar, vali ve mevki kumandanlarının ortak kararı ile seçilecektir.*

- *Hastalık sonucunda zayıf düşenler sadece kendi bölgelerindeki nekâhethânelere gönderileceklerdir...¹³²*

Verilen tüm bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti tarafından iskân bölgesine gelen

Ermenilerin sağlıklarıyla ilgili önemli tedbirler alınmış, bilhassa 4. Ordu Kumandanlığınca tüm göçmen Ermenilerin bulaşıcı hastalıklardan korunmaları ve tedavileri için gereken tüm tedbirler alınmıştır.

5. Ermenilerin Can ve Mal Güvenliklerinin Sağlanması

Osmanlı Devleti tarafından yayımlanan talimatnâmler ve gönderilen özel tebligatlar ile iskân bölgesine gelen tüm Ermenilerin can ve mal güvenliklerini korunması amacıyla gereken her türlü tedbir alınmıştır. Bununla ilgili ilk talimatnâme, Dâhiliyye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden 23 Mayıs 1915'te Musul vilâyeti ile Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına gönderilmiştir. Söz konusu bu talimatnâmeyle iskân mahallerine gelen Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması ve işlerinin temini gibi işlerin sorumluluğu güzergâhlarındaki memurlara verilmiştir.¹³³ Aynı doğrultuda bir talimatnâme de 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından yayımlanmıştır. 4 Temmuz 1915'te genel bir ordu emri şeklinde yayımlanan ve bir nüshası da Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya gönderilen bu talimatnâme şu şekildedir:

132 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), VIII, s. 101.

133 BOA, DH. ŞFR, 53/91.

“Gayet mahrem ve zata mahsustur.

Bitaraf hükûmet ve matbuatının dahi Ermeni işleriyle meşgul olmaya başladığı görülmektedir. Hatta Hıristiyan millet olmak itibarıyla Almanların bile işittikleri yanlış haberler üzerine endişeye kapıldıklarını, bazı kişilerin kelime ve imalarından hissediyorum. Ermenilerin sevk ve iskânları esnasında bunlara karşı vuku bulacak tecavüzlerin memleketin menfaatine zarar vereceği aşikârdır. Bu cereyanın etkisini azaltmak için aşağıdaki tedbirlerin alınmasını arz ve teklif ederim:

Dördüncü Ordu mıntıkaları dâhilinden sevk olunan Ermenilerin mal, can ve namuslarının tamamen muhafazasını temin için tarafımdan lazım gelenlere en kati emirler verilmiştir. Diğer mıntika ve buldukları vilayetlerde de meseleye lüzumu kadar ehemmiyet vermek ve sevk olunan Ermenilerin güvenliklerinin muhafazası ve her türlü tecavüden korunmalarını temin için bilhassa hükümet tarafından şiddetli emirler ita buyurulmasını istirham eylerim...¹³⁴ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Cemal Paşa, iskân bölgesine gelen Ermenilerin can, mal ve namuslarının güvence altına alınması hususuna son derece büyük bir önem vermiş, bunun için gereken tüm tedbirleri almıştır.¹³⁵

Bu hususa Dâhiliye Nezâreti tarafından sevk ve iskân uygulamaları kapsamındaki vilâyetlere ve sancaklara gönderilen 10 Haziran 1915 tarihli talimatnamede de yer verilmiştir. Söz konusu talimatnamenin ilgili hususu içeren 8. maddesi ise şu şekildedir: “Kendisi için belirlenen yere iskân edilen bir kimsenin bağlı bulunduğu komisyonun yazılı izni olmaksızın ve mahalli polis veya asayiş görevlilerinden özel bir vesika almadan başka yerlere gitmesi yasaktır...¹³⁶ 28 Ağustos 1915’te Dâhiliye Nezâreti tarafından kanun kapsamındaki tüm vilâyet ve sancaklara gönderilen talimâtnamede yer alan; “...Gerek seyahat esnasında ve gerekse iskân bölgelerine ulaşmalarından sonra Ermenilerin can ve mallarına kastedenler, kadınlara karşı olumsuz fiiliyatta bulunanlar olursa derhal bulunarak tafsilatlı raporlarla birlikte Divân-ı Harplere sevk edileceklerdir...¹³⁷ şeklindeki

134 ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1445, Fih. 003.

135 Cemal Paşa, hatıralarında bu hususa dair şunları kaydetmiştir: “... Nakil ve tehcir sırasında meydana gelen olayların sebebine gelince: Bunu yukarıda da açıkladığım. Kürt ve Türk unsuruyla Ermeni unsuru arasında 60-70 seneden beri devam edegelen düşmanlık hissine bağlamak zorunludur... 1915 yılındaki sevkîyatlar esnasında yapıldığını duyduğum cinayetler cidden nefret uyandıracak şeylerdir. Fakat Ermenilerin Türkler ve Kürtler aleyhinde yaptıkları cinayetler, alçaklıklar ve fecaatler de bunlardan aşağı değildir... Herhalde ben iddia ediyorum ki, kendi ordumun mıntkasından Ermenilerin geçmesi sırasında bazı tek tük olaylar dışında göçmenlere saldırılmasına asla müsaade etmedim...” Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 423-424.

136 ATASE, BDH, Kls. 2292, Dos. 32, Fih. 001-04.

137 Sonyel, “Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı” (28 Ağustos 1915 Tarihli Talimatnâme Madde 21 ve 22.) s. 142.

ifadeler de hükümetin bu konudaki hassasiyetinin göstergesidir. Yine 29 Ağustos 1915'te Dâhiliyye Nezâreti tarafından sevk ve iskân uygulamaları dâhilindeki mahaller¹³⁸ ile Halep vilâyetine ve Zor mutasarrıflığına gönderilen genel talimatnâmede de Ermeni kabilelerinin can, mal ve namuslarına karşı girişilebilecek tecavüzlerden korunmaları için her türlü tedbirin alınması emredilmiştir.¹³⁹

Hükümet tarafından Ermenilerin toplu halde buldukları zamanlarda da herhangi bir taarruza karşı korunmaları yönünde önemli tedbirler alınmıştır. Mesela 5 Eylül 1915'te Dâhiliyye Nezâreti'nden Halep vilâyetine gönderilen bir tebligatla yeni yerleşim bölgelerine gönderilmek üzere istasyonlarda toplu halde bulunan Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanarak herhangi bir taarruza maruz kalmamaları için gereken tüm tedbirlerin alınması emredilmiştir.¹⁴⁰

Dâhiliyye Nezâreti tarafından yayınlanan ve iskân uygulamalarına ilişkin önemli hususlar içeren 8 Ekim 1915 tarihli genel talimatnamenin "...Her merkez ve mevkide biri sevk memuru ve diğeri iâşe memuru olmak üzere en az 2 memur ve 10 muhafız bulunacaktır. Muhafızlar iki menzil arasındaki asayişin teminine ve göçmenlerin can ve mal güvenliklerinin muhafazasına memurdur..." şeklindeki 23. maddesi¹⁴¹ de iskân bölgesindeki Ermenilerin can ve mal güvenliğine hükümet tarafından verilen önemin bir diğer kanıtlarındandır. Buldukları yerlerden sevk edilerek iskân bölgelerine kadar jandarma birliklerinin gözetim ve denetimi altında getirilen Ermenilerin can ve mal güvenlikleri iskân bölgesi sınırlarında da güvence altına alınmıştır. Bu doğrultuda sınır mahallerine gönderilen çok sayıda tebligat ve telgraf mevcuttur. Bunlardan birisi de 13 Ekim 1915'te Dâhiliyye Nezâreti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden Musul vilâyetine gönderilmiştir. Tebligatla Erzurum-Diyarbakir hattından Musul'a gönderilen Ermeni kabilelerinin Musul jandarma birlikleri tarafından vilayet hududunda teslim alınmaları emredilmiştir.¹⁴² Bu yazıdan da anlaşılacağı üzere Ermeni kabilelerinin can ve mal güvenlikleri sürekli bir teminat altına alınmıştır. Diğer taraftan toplanma merkezlerinden kendileri için belirlenen mahallere gönderilen Ermenilerin can, mal ve namus güvenliğinden ise Halep valiliği sorumlu tutulmuştur. 13 Kasım 1915'te Halep vilayetinden Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderilen bir şifre

138 Bu talimatnâme Hüdâvendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Sivas, Mamûretülaziz, Diyarbakir ve Erzurum vilâyeti ile birlikte İzmit, Maraş, Kütahya, Karesi, Niğde, Karahisâr-ı Sâhib ve Kayseri mutasarrıflıklarına da gönderilmiştir.

139 BOA, DH. ŞFR, 55/292.

140 BOA, DH. ŞFR, 55-A/77.

141 BOA, DH. EUM. VRK, 15/71.

142 BOA, DH. ŞFR, 56/387.

telgrafla Ermenilerin yeni yerleşim yerlerine gönderilmesi esnasında can ve mal güvenliklerini temin amacıyla alınacak tedbirler için Halep valiliğine müracaat edilmesi talebinde bulunmuştur.¹⁴³

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, iskân bölgelerine gelen Ermenilerin can, mal ve namus güvenliklerini sağlamak amacıyla gereken her türlü tedbiri almış, yerel idareciler de dâhil bu hususta oldukça hassas bir tutum sergilemiştir.

SONUÇ

Sonuç olarak şunları belirtmek gerekir ki; I. Dünya Savaşı esnasında meydana gelen terör eylemlerine karşılık Osmanlı Devleti tarafından bir tedbir mahiyetinde çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu dâhilinde Suriye, Halep, Musul, Zor ve Urfa bölgelerine gönderilen Ermenilere gayet medeni bir şekilde muamele edilmiştir. İskân edilecekleri yeni yerlere geldikleri andan itibaren ilk olarak iâşe ve istirahatleri temin edilmiş, barınma ihtiyaçlarının karşılanması için tüm imkânlar seferber edilmiştir. Bu bağlamda Ermeniler için yeni evler yapılmış, hatta yeni köyler kurulmuştur. Bununla birlikte geldikleri yerlerdeki ekonomik durumları dikkate alınarak Ermenilere iskânlarından sonra geçimlerini sağlamaları için arazi, alet ve edevat verilmiştir. Kendi mıntıkası olması hasebiyle Cemal Paşa komutasındaki 4. Ordu tarafından da Ermenilerin işlerinin temini ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması önemli çalışmalar yapılmıştır. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, gelen kabilelere çadır, giyecek ve gıda yardımlarında bulunmuş, çeşitli işlerde istihdam etmek suretiyle Ermenilerin sonraki süreçte geçimlerini sağlamalarına yardımcı olmuştur.

Osmanlı Hükümeti'nin iskân uygulamaları dâhilinde üzerinde önemle durduğu konulardan birisi de Ermeni kadınları ve çocukları meselesi olmuştur. Hükümet, bu konuda oldukça hassas bir politika izleyerek Ermeni kadın ve çocuklarının her türlü ihtiyaçlarını temin ederek can, mal ve namuslarını koruma altına almıştır. Söz konusu hassasiyetin gereği olarak Ermeni çocuklarını koruma altına alarak onların sekteye uğrayan eğitimlerine devam etmelerini sağlamak amacıyla iskân bölgelerindeki uygun mahallerde darüleytamlar/yetimhaneler tesis etmiştir. Yine 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın bu konuda oldukça büyük ve önemli katkıları olmuştur.

Osmanlı Hükümeti'nin iskân bölgesindeki Ermenilere yönelik faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmamıştır. Bilhassa onların salgın hastalıklara karşı

---

143 BOA, *DH. ŞFR*, 497/43.

korunması ve hastalananların tedavi edilmesi hususunda da önemli tedbirler almıştır. Başta Halep olmak üzere tüm iskân bölgesinde mevcut hastanelerin kapasiteleri yükseltilmiş ve koşulları daha iyi hale getirilmiştir. Hiç hastane olmayan yerlerde ise yeni hastaneler, nekâhethâne ve tecrithâneler tesis edilmiştir. Ayrıca hasta Ermenilerin tedavilerinin eksiksiz bir şekilde yapılması gayesiyle tüm mahallerde sıhhiye müfettişleri görevlendirmiştir.

Osmanlı Devleti, Ermenilerin can ve mal güvenliklerini korumak amacıyla ilgili tüm makamları devreye sokarak gereken her türlü tedbiri de almıştır. İskân bölgelerin gönderilen talimatnâmeler doğrultusunda Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanmasından bölgenin idâri yetkilileri sorumlu tutulmak suretiyle konuya dair gerekli dikkat ve hassasiyetin oluşması sağlanmıştır. Tüm bunlara ilaveten burada şunu da ayrıca belirtmek gerekir ki; İskân-ı Aşair Müdüriyeti ve bölgedeki yöneticiler tarafından gerçekleştirilen tüm bu, uygulamalar Dâhiliyye Nezâreti tarafından bilgi talebi içerikli gönderilen şifrelerle sürekli ve yakından takip edilmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti tarafından I. Dünya Savaşı'nın ağır koşullarına rağmen her biri yüklü maliyetler gerektiren tüm bu uygulamalar için devletin tüm imkânlarını seferber edilmiş ve hiçbir masraftan kaçınılmamıştır. Buna rağmen geniş kapsamlı bir tedbir mahiyetine çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu dâhilindeki tüm bu uygulamalar, başta Ermenistan ve Ermeni diasporası olmak üzere Türkiye ve Türkler aleyhine politikalar üreten diğer bir kısım çevreler tarafından sözde soykırım olarak lanse edilmeye çalışılmaktadır. Oysaki yukarıda Sevk ve İskân Kanunu dâhilindeki uygulamalara ilişkin verilen bilgiler, objektif bir açıdan değerlendirildiğinde bu tür iddiaların tamamen propaganda amacıyla ve siyaset malzemesi olarak ortaya atıldığı, sözde soykırım iddialarının ise tamamen asılsız olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Arşivler ve Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt: VII, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt: VIII, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.

Askerî Tarih belgeleri Dergisi (ATBD), Sayı 83, Yıl 32.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA).

Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE).

National Archives and Records Administration of the United States (NARA).

Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VII (1916-1917), Ohandjanian Eigenverlan Wien 1995.

United States Official Documents on The Armenian Genocide, Vol, I: The Lower Euphrates (Compiled and Introduced by Ara Sarafian), Watertown, Massachusetts 1993.

Telif Eserler (Hatıralar, Kitaplar ve Makaleler)

Adıvar, Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev* (Haz. Mehmet Kalpaklı-Gülbün Türk geldi) Özgür Yayınları, İstanbul 1996.

Atnur, İbrahim Ethem, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.

Bakar, Bülent, *Ermeni Tehciri*, Atataürk Araştırma Merkezi (AAM) Yayınları, Ankara 2009.

Barton, James L., *Story of Near East Relief (1915-1930) An Interpretation*, The Macmillan Company, New York 1930.

Belgelerle Ermeni Sorunu, (Haz. İhsan Sakarya), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, IV. ncü Cilt, 1. nci Kısım Sina Filistin Cephesi (Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebelerinin Sonuna Kadar), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979.

Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Komutanı), *Hatıralar*, (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

Çalık, Ramazan, “Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 19, Yıl: 1999, s. 223-254.

Çalık, Ramazan-Muzaffer Tepekaya, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2006, Sayı 16, s. 205-228.

Çiçek, Kemal, “Halep Amerikan Konsolosu J. B. Jackson ve Ermeni Tehcirindeki Yeri”, *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, (Editörler: Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu), IQ Yayınları, İstanbul 2007, s. 204-223.

—————, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2005.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, (Yay. Haz. Aydın Sami Güneýçal), Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.

Erden, Ali Fuat, *Birinci Dünya Harbi’nde Suriye Hatıraları*, (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Yayınları Ankara 2001.

Harbord, James G., *Conditions in the Near East Report of the American Military Mission to Armenia*, US Congress Edited Session, Senate, Document No. 266, Government Printing Office, Washington 1920.

Hilâl-i Ahmer’den Kızılay’a, I-II (Hazırlayanlar: Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin), Kızılay Yayınları, Ankara 2000.

Hoffmann, Tessa, “German Eyewitness Reports of the Genocide of the Armenians 1915-1916”, *A Crime of Silennce The Armenian Genocide*, The Permanent Peoples’ Tribunal Preface by Pierre Vidal-Naquet, Cambridge (USA), 1985, s. 61-92.

Hovannisian, Richard G., "The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East", *Middle East Journal*, Vol. 28, No. 1, Winter 1974, s. 19-32.

_____, *Republic of Armenia The First Year, 1918-1919*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1974.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, TTK Yayınları Ankara 1999.

Kaiser, Hilmar, *At the Crossroads of Der Zor Death, Survival and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, Gomidas Institute, Princeton and London 2002.

Karajian, MD., "A Booklength Research Special: An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918", *The Armenian Review*, Vol. 25, Number 4 (Winter 1972), s. 3-44.

Kevorkian, Raymond H., *The Armenian Genocide A Complete History*, I.B. Tauris, New York 2011.

Lepsius, Johannes, *Deutschland und Armenien 1914-1918 Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Der Tempelverlag, Potsdam 1919.

Lewy, Guenter, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey A Disputed Genocide*, The University of Utah Press, Utah 2005.

Mccarthy, Justin, "The Population of The Ottoman Armenians", *The Armenians in the Late Ottoman Period*, The Grand National Assembly of Turkey, Ankara 2001, s. 65-85.

Meyer, Karl, *Armenien und die Schweiz Geschichte der Schweizerischen Armenierhilfe Dienst An Einem Christlichen Volk*, Herausgegeben vom Bund Schweizerischer Armenierfreunde im Blaukreuz, Verlag Bern 1974.

Ötüken *Türkçe Sözlük*, Cilt: 2 (1-5), (Haz. Yaşar Çağbayır), Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

Özdemir, Hikmet, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler 4. Ordu'nun İnsani Yardımları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, TTK Yayınları, Ankara 2005.

- Özdemir, Hikmet-Kemal Çiçek-Ömer Turan-Ramazan Çalık-Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2-3, Milli Eğitim Basımevi (MEB), İstanbul 1983.
- Pomiankowski, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"* (Çev: Kemal Turan), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990.
- Sağlam, Tevfik, *Büyük Harpte 3. Ordu'da Sıhhi Hizmet*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Askerî Matbaa, İstanbul 1941.
- Sezer, Cemal, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, (YDT), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011.
- Sonyel, Salahi R., "Tehcir ve "Kırımlar" Konusunda, Ermeni Propagandası, Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Bellekten*, Cilt XLI, Sayı 161 (Ocak 1977), s. 137-156.
- Şimşir, Bilâl N., *The Deportees of Malta and the Armenian Allegations, Ministry of Foreign Affairs*, Ankara 2003.
- Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi Sadrazam Talât Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususî Yazışmalar* (Yayına Hazırlayan: Murat Bardakçı), Everest Yayınları, İstanbul 2009.
- Tetik, Ahmet, "4'üncü Ordu Komutanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları", *Ermeni Araştırmaları* Sayı: 30, Ankara 2008, s. 85-112.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik* "X ncu Cilt", Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.
- Von Kress (Friedrich Freiherr Kress von Kressentein), *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, (Almanca'dan Çev. Tahir Balaban), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- Westermann, William Linn, "The Armenian Problem and the Disruption of Turkey" *What Really Happened at Paris The Story The Peace Conference, 1918-1919 by American Delegates* (Edited by Edward Mandell House-Charles Seymour, Lerr. D.), Charles Scribner's Sons, New York 1921, s. 176-203.